

શ્રી મદ્
અને
ગાંધી જી
(પ્રતિભા - પરિચય)

સંપાદક :

શ્રી પુસ્તકાલય (વિદ્યાગુ)

श्रीमद् अने गांधीजी

(प्रतिभा-परिचय)

संआहक :
श्री पुण्ड्रविजयजी (जिज्ञासु)

प्रकाशक :

सह. नगीनदास गिरधरलाल
शेठनी मिलकतना ट्रस्टीओ वती
श्री जमनादास पी. शेठ
माउन्ट युनीक, पैडर रोड
मुंणध-२६

मूल्य :

वाचन-मनन-सद्दुपयोग
पेस्टेज ०-१५

प्राप्तिस्थान :

भोगीलाल गिरधरलाल शेठ
३४, मोरपी लाडिस, गोवा स्ट्रीट,
कोट, मुंणध-१

प्रत : १५००

वि. सं. २०२७

महा सुद १५

मुद्रक :

साधना मुद्रणालय

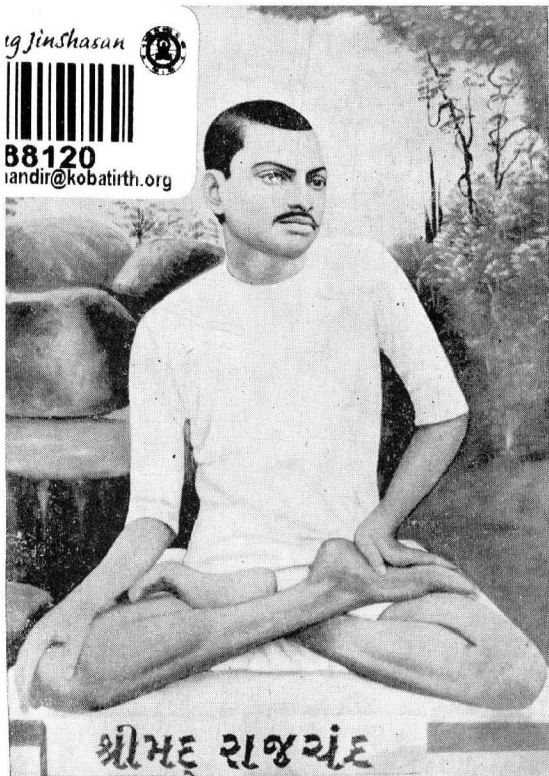
लावनगर

ig Jinshasan

88120

andir@kobatirth.org

પ્રાસ્તાવિક

સહર્મ જિજ્ઞાસુ સહ. શ્રી નગીનદાસ ગિ. શેઠની મિહકતના ટ્રસ્ટીઓ તરફથી આ અગાઉ શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર રચિત 'આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર' વિવેચન સહિત 'પરમપદપ્રાપ્તિની ભાવના' 'ભક્તિમાર્ગનું રહસ્ય' 'શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર : ઊર્ધ્વીકરણનો આંતર પરિચય અને 'સંતની અમૃતવાણી' એ પાંચ કૃતિઓ પ્રગટ થયેલ છે. હવે આ છઠ્ઠું નાનું પુસ્તક 'શ્રીમદ્ અને ગાંધીજી' પ્રગટ કરતાં ટ્રસ્ટીઓને સંતોષ થાય છે.

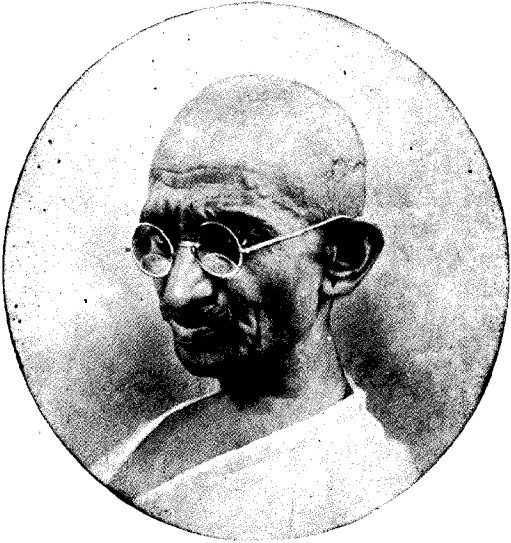
આ અને મહાપુરુષો સમકાલીન હતા અને પરસ્પર ગાઢ સમાગમમાં આવ્યા હતા. એકે ધર્મપ્રેમી અને અધ્યાત્મમાર્ગી હોવા છતાં અનેને વિચિત્ર પૂર્વકર્માનુસાર તેઓને વ્યવહારોપાધિનો ઉદય ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનો હતો અને તે ઉપાધિની સમતાભાવે નિવૃત્તિ કરતાં કરતાં શ્રીમદ્ના પવિત્ર પરિચયે મઠ ગાંધીજી છેલ્લે અધ્યાત્મશાંતિ અનુભવવાના ભાગી થયા તથા ઉભય પોતપોતાના પુરુષાર્થ અનુસાર આત્મલાભની પ્રાપ્તિ કરી શક્યા હતા.

શ્રીમદ્જીવન પૂર્વની અજ્ઞાન અધ્યાત્મભાવના અને સાધનાના ક્ષણરૂપે એકધારે આત્મવિકાસ સાધી આત્મશ્રેયની પરમોચ્ચ સ્થિતિને વર્ચા હતા.

ગાંધીજીએ પૂર્વકાળમાં પરમાર્થભાવનાની સાથે સાથે જીવોની સંસારથી દુઃખી પરાધીન દશા જોઈ તેમાંથી તેમને જોડાવવાની પ્રયત્ન ભાવના ભાવી હશે, અને તેનાં સતત વિચારમંથનનના સંસ્કારથી તત્પ્રકારનું નિકાચિત કર્મ બાંધ્યું હશે, જે ઉદ્યમમાં આવતા ભારતની સ્વતંત્રતા માટે અહિંસક ધડત ઉપાડવી પડી અને પરિણામે તેમાં સફળતા મેળવી. ગાંધીજીને ઉદ્યમગત સમાજકલ્યાણની આશ્ચર્ય પ્રવૃત્તિ સાથે સાથે શ્રીમદ્જીવન પવિત્ર સમાગમે અંતરગત આત્મકલ્યાણની પ્રવૃત્તિ પણ ક્રમશઃ વિકાસ પામતી જતી હતી તેના પરિણામે અધ્યાત્મશાંતિ અનુભવી આત્મશ્રેયને પામી શક્યા, તેના પરિચય તો આપણને “મૂન કરનાર પર પણ પ્રેમ કરવો”. એ શ્રીમદ્જીવન શિખડાવેલ જીવનમંત્ર પોતાના જીવનમાં સાચક કરતાં. તેમાં ફલીભૂત થતાં ગાંધીજીનું જોડસે નામની

x મં ગાંધીજીએ ભારતને અધાવેલી આઝાદીનો સ્વાદ હજી સુધી પ્રબલને મળી શક્યો નથી, તે દેશ અને દેશવાસીઓની ભાર કમનસીબી છે.

Mahatma Gandhi

महात्मा गांधी

અક્રિતએ ગોળીઆરથી ખૂન કરવા છતાં તેની પ્રત્યે દ્વેષ નહિ ધરાવતાં—પ્રેમનું ઝરણું વહાવી જીવનલીલા સમાપ્ત કરી.

ભારતની આવી એ મહાવિભૂતિઓનો પ્રતિભા-પરિચય આ લઘુ ગ્રંથમાં વાચકને સહેલાઈથી મળી શકશે, તેથી તે સંબંધે વિસ્તાર કરવો અનાવશ્યક જણાય છે.

શ્રીમદ્ અધ્યાત્મની પરમોચ્ચ સ્થિતિએ પહોંચેલા એક લોકોત્તર જ્ઞાની મહાપુરુષ હતા, એ જ્ઞાનમાં મુખ્યતાએ વિશિષ્ટ પરિચય સ્વયં ગાંધીજીએ શ્રીમદ્ની જ્ઞાંતિ આદિ જુદા જુદા પ્રસંગે શ્રીમદ્ અંગે જે વચનો ઉચ્ચારેલ તથા પોતાની “આત્મકથા” પુઠ્ઠમાં ઉલ્લેખેલ તેને યથાસ્થિત ગોઠવીને પેટા મથાળાપૂર્વક આ પુઠ્ઠમાં આપવામાં આવેલ છે, તેની પહેલા ગાંધીજીએ પૂજાવેલ ૨૭ પ્રશ્નો તથા શ્રીમદ્જીએ સમાધાનરૂપે આપેલ ઉત્તર આપેલ છે, ત્યારબાદ ગાંધીજીના ૨૭ પ્રશ્નોમાંથી કેટલાક કથનોનું શ્રી ભગવદ્ગીતાના શ્લોકના આધારે ઉપયોગી “પરિશિષ્ટ” આપવામાં આવેલ છે.

મઠ ગાંધીજીના સત્ય અને અહિંસા આદિ ઉત્તમ ગુણોનો થોડોક પરિચય પણ આ પુઠ્ઠમાં વિચારકને જોવા મળશે. અત્રે એ બધું વિગતથી આપવાનો અવકાશ નથી. તે અંગે

તેઓએ લખેલું ‘આત્મકથા’ વગેરે સાહિત્ય જિજ્ઞાસુએ વાંચી-વિચારી જવા લક્ષ્યમણ છે, કે જેમાં તેમની નિર્દોષતા, નિષ્કાલસતા, સત્યનિષ્ઠા, બધા સાથે (ભારત હો કે પાકીસ્તાન હો, વિદ્વાયત હો કે અન્ય દેશ હો.) આત્મૌખ્યમની પ્રેમદષ્ટિ તથા આચારમાં કથની તેવી જ કરણી વગેરે ઉત્તમ ગુણોનો પરિચય મળી શકે તેમ છે અને તેથી તે સારીએ દુનિયા, ભલભલા ગાંધીજી પ્રત્યે આકર્ષાયા જે સુપ્રસિદ્ધ છે.

આ અને મહાપુરુષના પૂર્વપ્રારબ્ધના પ્રકારો ભિન્ન ભિન્ન હોવાથી અનેના કાર્યક્ષેત્ર પણ અલગ અલગ હતા.

આ બાબતમાં ‘શ્રીમદ્ની જીવનસિદ્ધિ’ નામના બૃહદ્ ગ્રંથમાં ઉલ્લેખેલ ડો. સરયુખેનના નીચેના શબ્દો ઉપયોગી હોઈ અત્રે રજુ કરીએ છીએ.—

“આમ છતાં અનેમાં એક મુખ્ય તફાવત હતો તે બતાવતાં ગાંધીજી પોતે જ લખે છે કે,—

“આપણે સંસારી જીવો છીએ ત્યારે શ્રીમદ્ અસંસારી હતા. આપણને અનેક યોનિઓમાં ભટકવું પડશે, ત્યારે શ્રીમદ્ને કદાચ એક જન્મ ખસ થાયો. આપણે કદાચ મોક્ષથી દૂર ભાગતા હોઈશું ત્યારે

શ્રીમદ્ વાયુવેગે મોક્ષ તરફ ધસી રહ્યા હતા. આ શ્રોડો પુરુષાર્થ નથી. ”

આમ થવાનું મુખ્ય કારણ બંનેના ધ્યેયનો ભેદ હતો. શ્રીમદે આત્મકલ્યાણનું પોતાનું ધ્યેય બનાવ્યું હતું. ગાંધીજીએ સામાજિક કલ્યાણને પોતાના ધ્યેય તરીકે સ્વીકાર્યું હતું. આથી આત્મકલ્યાણના દષ્ટિગિંદુથી વિચારીએ તો શ્રીમદ્ની કક્ષા ગાંધીજી કરતાં ઘણી ઊંચી હતી જેને ગાંધીજી જેવી મહાન વ્યક્તિ પણ મહાન ગણે છે, તે શ્રીમદ્ આપણા માટે ઘણી ઘણી મહાન વ્યક્તિ બની રહે તે સ્વાભાવિક છે. ”

આ ત્રયુ ત્રંચના શરૂના ૩૨ પાનાનો ભાગ ડૉ. સરયુબેન આર. મહેતા સિખિત ‘શ્રીમદ્ની જીવનસિદ્ધિ’ પુસ્તકમાં લેવામાં આવ્યો છે, તે અદ્ભૂત ટૂંકીઓ તેમનો આભાર માને છે.

પુસ્તકમાં સર્વ સંગ્રહ કરવાનું કાર્ય વવાણીયાસ્થિત મુનિશ્રી પુસ્તકવિજ્ઞાણ (જિજ્ઞાસુ) મહારાજે પોતાની વૃદ્ધાવસ્થા, દેહની આધિગ્રસ્ત નબળી સ્થિતિ હોવા છતાં ઉલ્લાસિત ભાવથી પ્રેરાઈને કર્યું છે. ઉપરાંત પુસ્તકીડીંગ વગેરે કઠિન કામ પણ ઉત્સાહથી કરેલ છે, તે માટે અથવા ટૂંકીઓ વતી તેમનો ઘણો આભાર માનું છું.

ભાવનગર સાધના પ્રેસવાળા શ્રી ગિરધરલાલભાઈએ આ નાનું પુસ્તક કાળજીપૂર્વક છાપી આપવા બદલ તેમનો પણ અત્રે આભાર માનવો ઉચિત સમજી શકું.

ત્રિ. સંતવરજીોપાસક
ભોગીલાલ ગિ૦ શેઠ

“ મેં ઘણાના જીવનમાંથી ઘણું લીધું છે પણ સૌથી વધારે કોઈના જીવનમાંથી મેં મહણ કર્યું હોય તો તે કવિશ્રીના જીવનમાંથી છે. ”

—મ૦ ગાંધીજી

*

જેને આત્મકલેશ ટાળવો છે, જે પોતાનું કર્તવ્ય જાણવા ઉત્સુક છે તેને શ્રીમદ્દનાં લખાણોમાંથી બહુ મળી રહેશે.

—મ૦ ગાંધીજી

સમર્પણ

લોકવ્યાપક એવા અંધકારને વિશે
સ્વએ કરી પ્રકાશિત જેમ છે તેમ
યથાતથ્ય વસ્તુસ્વરૂપને ડેખી
આ પંચમકાળમાં

અમૃતના મેહ વરસાવનાર
એવા

લોકોત્તર મહાપુરુષ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીને
અત્યંત ભક્તિભાવે નમસ્કાર કરી
આ સદુ કૃતિ

તેઓશ્રીના ચરણકમળમાં

સમર્પણ

—સંપ્રાદેક

સંતના હૃદયનું કરુણાઝરાણું (અંતરનું અમૃત)

શ્રીમદ્ રાજવ્યંદ્રજીની કરુણામય જીવનદૃષ્ટિનો આ એક પ્રસંગ છે. આવા તો તેમનાં જીવનમાં નાના મોટા ઘણા પ્રસંગો બનેલા છે.

એકવાર એક આરણ્ય વેપારી સાથે શ્રીમદે હીરાના સોદા કર્યા. એવું નક્કી કરવામાં આવ્યું કે, અમુક સમયે નક્કી કરેલા ભાવ પ્રમાણે એ વેપારીએ શ્રીમદને અમુક હીરા આપવા. આ બાબતનો ખતપત્ર પણ એ વેપારીએ શ્રીમદને લખી આપ્યો હતો.

આરણ્યના મોટા ભાઈએ પોતાના નાના ભાઈને જોનો માલ હતો તેનો કાંગળ બતાવી કહ્યું કે, “આટલી કિંમત વગર માલ વેચવો નહીં એમ શરત કરી છે. તેં આ ખતપત્રમાં લખી આપી શું કર્યું?”

આ બાબુ એવું બન્યું કે, સમય પાડતાં એ હીરાની કિંમત ખૂબ જ વધી ગઈ. અને વેપારી ખતપત્ર પ્રમાણે હીરા આપે તો એ બાપડાને બહુ ભારે નુકસાનીમાં ઉતરવું પડે. પોતાની બધી જ માલ મિલકત વેચી દેવી પડે હવે શું થાય?

આ બાબુ શ્રીમદને જ્યારે હીરાની કિંમતના બજાર ભાવની બબ્બર પડી ત્યારે તેઓ તરત જ પેલા વેપારીની દુકાને જઈ પહોંચ્યા. શ્રીમદને પોતાની દુકાને આવેલા જોઈને પેલો વેપારી

ગભરાટમાં પડી ગયો. તે કરગરતો બોલ્યો કે, “ રાયચંદલાઇ આપણી વચ્ચે થયેલા હીરાના સોદા અંગે હું ખૂબ ચિંતામાં પડી ગયો છું. મારું જે થવાનું હોય તે થાઓ, પણ તમે ખાતરી રાખજો કે હું તમને આજના બજારભાવે સોદો ચૂકવી આપીશ. તમે ચિંતા કરશો નહીં. ”

એ સાંભળીને શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે કડ્ડલાભર્યા અવાજે બોલ્યા : “ વાહ લાઇ વાહ ! હું ચિંતા શા માટે નહિ કરું ? તમને સોદાની ચિંતા થતી હોય તો મને શા માટે ચિંતા ન થવી જોઈએ ? પરંતુ આપણા બંનેની ચિંતાનું મૂળ કારણ તો આ કાગળિયું જ છે ને ? એનો જ નાશ કરી દઈએ તો આપણા બંનેની ચિંતા મટી જશે. ”

એમ કહીને શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે સહજભાવે પેલો દસ્તાવેજ ફાડી નાખ્યો. પછી શ્રીમદ્ બોલ્યા, “ લાઇ, આ ખતપત્રને કારણે તમારા હાથપગ બંધાયેલા હતા; બજારભાવ વધી જવાથી તમારી પાસે મારા સાઠ સીત્તર હજાર લેણા નીકળે. પરંતુ હું તમારી સ્થિતિ સમજી શકું છું. એટલા બધા રૂપિયા હું તમારી પાસેથી લઉં તો તમારી શી વલે થાય ? પરંતુ રાયચંદ્રે કંઈ પી શકે છે, લોહી નહિ. ”

આ કેટલી ઉત્કૃષ્ટ લાગવૃત્તિ !

આ સાંભળી પેલો બાપડો વેપારી તો આભારવશ બની ફિરસ્તા સમાન શ્રીમદ્ને જોઈ જ રહ્યો.

શ્રીમદ્દના ચિત્તની ચૈતન્યમય દશા

• પૂર્ણકામ ચિત્તને નમોનમઃ •

“ આત્મા બ્રહ્મસમાધિમાં છે, મન વનમાં છે.
એકખીનના આભાસે અનુક્રમે દેહ કંઈ ક્રિયા કરે છે. ”
—અંક, ૨૯૧ X X “ એક આત્મપરિણતિ સિવાય
સર્વ ખીન ભાવને વિશે ઉદ્દાસીનપણું વર્તે છે. ”

—અંક ૫૮૨

શ્રીમદ્ અને ગાંધીજી

(પ્રતિભા-પરિચય)

મહાત્મા ગાંધીજીનો જન્મ વિ. સં. ૧૯૨૫ના
ભાદરવા વદ ૧૨ના રોજ પોરબંદરમાં થયો હતો.
તેઓ શ્રીમદ્થી લગભગ પોણાબે વર્ષે નાના હતા.
તેમના પિતામહ, પિતાશ્રી અને મોટાભાઈ ત્રણે
પોરબંદરમાં અનુક્રમે દીવાન થયેલા, અને પાછલ
વયમાં તેમના પિતાશ્રી રાજકોટ સ્ટેટના દીવાન હતા.
ગાંધીજી તેમના પિતાના સૌથી નાના પુત્ર હોવાથી
તેમનું બાળપણ સામાન્ય રીતે રાજકોટમાં જ વીતેલું.
અને એમનો અભ્યાસ પણ ત્યાં જ થયેલો. શ્રીમદ્ને
બાલ્યકાળ મુખ્યત્વે વવાજિયામાં જ પસાર થયેલો.

૨ : શ્રીમદ્ અને ગાંધીજી

અને તેમણે શાળાનો અભ્યાસ તો બહુ થોડી મુદતમાં છોડી દીધેલો, તેથી વવાણિયા બહાર રહેવાનો તેમને નાની વયમાં ઝાઝો પ્રસંગ પડેલો નહિ.

વિ. સં. ૧૯૪૩માં ગાંધીજી મેટ્રીક પાસ થયા; તે પછી કાયદાના અભ્યાસ માટે તેમને વિલાયત મોકલવામાં આવ્યા, ત્યાં જતાં પહેલાં તેમના માતૃશ્રીએ તેમને પરસ્ત્રી, દારુ અને માંસાહાર એ ત્રણના ત્યાગની પ્રતિજ્ઞા એક જૈન મુનિ પાસે લેવડાવી હતી, જે તેમણે પૂરેપૂરી પાળી હતી.

વિ. સં. ૧૯૪૦ પછીથી શ્રીમદ્ની અવધાની તરીકેની ખ્યાતિ થવા લાગી હતી. વિ. સં. ૧૯૪૩થી તેઓ વેપારાર્થે મુંબઈ આવ્યા. ત્યાં તેમણે અવધાનના અનેક પ્રયોગો કર્યા અને વિશેષ ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરી. આ સમય સુધીમાં શ્રીમદ્ તથા ગાંધીજીનો મેળાપ થયો ન હતો. તેઓની સૌપ્રથમ મુલાકાત વિ. સં. ૧૯૪૭માં ગાંધીજી વિલાયતથી હિંદ પાછા ફર્યા તે જ દિવસે મુંબઈમાં થઈ.

ગાંધીજીને વિદાયતમાં શ્રી રેવાશંકર જગજીવનના ભાઈ ડૉ. પ્રાણજીવનદાસ મહેતા સાથે ગાઠ પરિચય થયો હતો. તેથી વિ. સં. ૧૯૪૭ના જૂઠાં માસમાં ગાંધીજી અભ્યાસ પૂર્ણ કરી હિંદ આવ્યા ત્યારે શ્રી પ્રાણજીવનદાસ મહેતાએ તેમને પોતાને ઘેર ઉતારી આપ્યો હતો. તે જ દિવસે ગાંધીજીને તેમના માતૃશ્રીના અવસાનના ખબર આપવામાં આવ્યા. વિદાયતમાં એકલા રહેતા ગાંધીજી એ સમાચાર જીવી નહિ શકે એમ ગણી તેમના મોટાભાઈએ એ ખબર તેમનાથી છુપાવ્યા હતા. માતાના અવસાનનો ઘા ગાંધીજી ખમી ગયા.

તે જ દિવસે શ્રીમદ્ ડૉ. પ્રાણજીવનદાસ મહેતાને ત્યાં ગયા હતા. તે વખતે તેમની ગાંધીજી સાથે ઓળખાણ થઈ. ગાંધીજીને શ્રીમદ્ની ઓળખાણ ડૉ. પ્રાણજીવનદાસના મોટાભાઈ પોપટભાઈના જમાઈ તથા કવિ અને અવધાની તરીકે કરાવવામાં આવી. શ્રીમદ્ની શક્તિનો થોડો પરિચય ગાંધીજીને તે વખતે થયો, અને થોડી વાતચીતમાં જ ગાંધીજી શ્રીમદ્ પ્રતિ

૪ : શ્રીમદ્ અને ગાંધીજી

આકર્ષાયા, પહેલી જ મુલાકાતમાં શ્રીમદ્ની પોતાના પર કેવી છાપ પડી હતી તેનું સુંદર વર્ણન કરતાં ગાંધીજીએ “ શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર ” ગ્રંથની પ્રસ્તાવનામાં લખ્યું છે કે—

“ દાક્તરે રાજચંદ્રભાઈને કવિ કહીને ઓળખાવ્યા, અને મને કહ્યું, ‘કવિ છતાંયે અમારી સાથે વેપારમાં છે. તેઓ જ્ઞાની છે, શતાવધાની છે.’ ”

“ કોઈએ સૂચના કરી કે, મારે કેટલાક શબ્દો તેમને સંભળાવવા ને તેઓ તે શબ્દો ગમે તે ભાષાના હશે તો પણ જે ક્રમમાં હું બોલ્યો હોઈશ તે જ ક્રમમાં પાછા કહી જશે. ”

“ મને આ સાંભળીને આશ્ચર્ય થયું. હું તો જીવાનિયો, વિલાયતથી આવેલો, મારા ભાષાજ્ઞાનનો પણ કોળ, મને વિલાયતનો પવન ત્યારે કંઈ ઓછો ન હતો. વિલાયતથી આવ્યા એટલે ભયેથી ભિતર્યા. ”

“ મેં મારું બધું જ્ઞાન ઠાલવ્યું અને જુદી જુદી ભાષાના શબ્દો પ્રથમ મેં લખી કાઢ્યા

કેમકે મને કેમ કયાં યાદ રહેવાનો હતો ? અને પછી તે શબ્દો હું વાંચી ગયો. તે જ કેમમાં રાયચંદલાઈએ હજવેથી એક પછી એક બધા શબ્દો કહી દીધા. હું રાજી થયો, ચકિત થયો અને કવિની સ્મરણશક્તિ વિશે મારો ઊંચો અભિપ્રાય બંધાયો. વિદાયતનો પવન હજવે પાડવા સારુ આ અનુભવ સરસ થયો ગણાય.”

“ કવિને અંગ્રેજી જ્ઞાન મુદ્દલ ન હતું. તેમની ઉંમર તે વખતે પચીસથી ઉપર ન હતી. ગુજરાતી નિશાળમાં પણ થોડો જ અભ્યાસ કરેલો. છતાં આટલી સ્મરણશક્તિ, આટલું જ્ઞાન અને આટલું તેમની આસપાસનાઓ તરફથી માન. આથી હું મોહાયો.”

“ સ્મરણશક્તિ નિશાળમાં નથી વેચાતી, જ્ઞાન પણ નિશાળની બહાર જો ઈચ્છા થાય— જિજ્ઞાસા હોય—તો મળે, અને માન પામવાને સારુ વિદાયત કે કયાંયે જવું નથી પડતું, પણ ગુણને

૬ : શ્રીમદ્ અને ગાંધીજી

માન જોઈએ તો મળી રહે છે, એ પદાર્થપાઠ મને મુંબઈ ઊતરતાં જ મળ્યો.”

“ કવિની સાથેનો આ પરિચય બહુ આગળ ચાલ્યો. સ્મરણશક્તિ ઘણાની તીવ્ર હોય, તેથી અંબવાની કશી જરૂર નથી. શાસ્ત્રજ્ઞાન પણ ઘણાને જોવામાં આવે છે. પણ જો તે સંસ્કારી ન હોય, તો તેમની પાસેથી કૂટી બદામ પણ નથી મળતી. સંસ્કાર સારો હોય ત્યાં જ સ્મરણશક્તિ અને શાસ્ત્રજ્ઞાનનો મેળાપ શોભે અને જગતને શોભાવે. કવિ સંસ્કારી અને જ્ઞાની હતા.” ૧૯

આમ પહેલી જ મુલાકાતથી ગાંધીજી શ્રીમદ્ પ્રત્યે આકર્ષાયા, તેમનો વિલાયતનો પવન હળવો પડ્યો, અને જ્ઞાન મેળવવા વિલાયત જવું પડે તે તેમની માન્યતા શ્રીમદ્ના મેળાપથી દૂર થઈ.

૧૯. “ શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર અને ગાંધીજી ” પૃ. ૪૪. આ જ પ્રસંગ ગાંધીજીએ પોતાની “ આત્મકથા ” ના ખીલ ભાગના પહેલા પ્રકરણમાં પણ આલેખ્યો છે.

તે પછીથી ગાંધીજી વકીલાતની શરૂઆત કરવા મુંબઈમાં જ રોકાયા. તે દરમ્યાન તેઓ શ્રીમદ્ને વારંવાર તેમની પેઢી પર મળતા. તે વખતે તેમનામાં ધર્મજિજ્ઞાસા બહુ ન હતી, પણ સામાન્ય જીવનમાંથી ઊઠતા અનેક પ્રશ્નોનું ધર્મની દૃષ્ટિએ નિરાકરણ શ્રીમદ્ બહુ સારી રીતે કરતા, એટલે ગાંધીજીને તેમનું માર્ગ-દર્શન બહુ મદદરૂપ થતું. વળી, ગાંધીજી શ્રીમદ્ના મેળાપ વખતે તેમની રહેણીકરણીનું ખારીકાઈથી અવલોકન કરતા. અને તેમાં શ્રીમદ્ના ગુણો જોઈ તેમના પ્રત્યેનો ગાંધીજીનો આદર ઉત્તરોત્તર વધતો ગયો. તે ગુણોને પોતાનામાં ઉતારવા ગાંધીજી મથતા. આથી તો પત્ર લખતી વખતે શ્રીમદ્ તેમને “ગુણગ્રાહી” એવું સાર્થક સંબોધન કરતા. એ અવલોકન દ્વારા પોતાના પર શ્રીમદ્ની કેવી છાપ પડી હતી, તેનું વર્ણન કરતાં ગાંધીજીએ લખ્યું છે કે,—

“ બાહ્યાડંબરથી મનુષ્ય વીતરાગી નથી થઈ શકતો. વીતરાગતા એ આત્માની પ્રસાદી છે. અનેક જન્મના પ્રયત્ને મળી શકે છે એમ હરકોઈ

: શ્રીમદ્ અને ગાંધીજી

માણસ અનુભવી શકે છે. રાગોને કાઢવાનો પ્રયત્ન કરનાર જાણે છે કે રાગરહિત થવું કેવું કઠિન છે. એ રાગરહિત દશા કવિને સ્વાભાવિક હતી એમ મારી ઉપર છાપ પડી હતી. ”૨૦

“ પોતે હજારોનો વેપાર ખેડતા, હીરા-મોતીની પારખ કરતા, વેપારના કોયડા ઉકેલતા, પણ એ વસ્તુ તેમનો વિષય નહોતી. તેમનો વિષય-તેમનો પુરુષાર્થ—તો આત્મઓળખ-હરિ-દર્શનનો હતો. પોતાની પેઢી ઉપર ખીજી વસ્તુ હોય યા ન હોય, પણ કોઈને કોઈ ધર્મપુસ્તક અને રોજનીશી હોય જ. વેપારની વાત પૂરી થઈ કે ધર્મપુસ્તક ઊઘડે અથવા પેલી નોંધપોથી ઊઘડે....

“ જે મનુષ્ય લાખોના સોદાની વાત કરી લઈને તુરત આત્મજ્ઞાનની ગૂઢ વાતો લખવા બેસી જાય તેની જાત વેપારીની નહિ પણ શુદ્ધ જ્ઞાનીની છે. તેમનો આવી જાતનો અનુભવ મને એકવેળા

૨૦. ગાંધીજીની પ્રસ્તાવના; “શ્રીમદ્ અને ગાંધીજી” પૃ ૪૮.

નહિ પણ અનેકવેળા થયેલો. મેં તેમને કદી મૂર્ચ્છિત સ્થિતિમાં નથી જોયા. મારી જોડે તેમને કશો સ્વાર્થ નહોતો.

“ તેમના અતિ નિકટ સંબંધમાં હું રહ્યો છું. હું તે વેળા લિખારી બારિસ્ટર હતો. પણ જ્યારે હું તેમની દુકાને પહોંચું ત્યારે મારી સાથે ધર્મવાર્તા સિવાય બીજી વાર્તા ન જ કરે. આ વેળા જોડે મેં મારી દિશા જોઈ નહોતી, મને સામાન્ય રીતે ધર્મવાર્તામાં રસ હતો એમ પણ ન કહી શકાય, છતાં રાયચંદલાઈની ધર્મવાર્તામાં મને રસ આવતો.

“ ઘણા ધર્માચાર્યોના પ્રસંગમાં હું ત્યારપછી આવ્યો છું. દરેક ધર્મના આચાર્યોને મળવાનો પ્રયત્ન મેં કર્યો છે, પણ જે છાપ મારા ઉપર રાયચંદલાઈએ પાડી તે બીજા કોઈ નથી પાડી શક્યા. તેમનાં ઘણા વચનો મને સોંસરા ઊતરી જતાં. તેમની બુદ્ધિને વિશે મને માન હતું. તેમની

૧૦ : શ્રીમદ્ અને ગાંધીજી

પ્રામાણિકતા વિશે તેટલું જ હતું. ને તેથી હું જાણતો હતો કે તેઓ મને ધરાદાપૂર્વક આડે રસ્તે નહિ દોરે ને પોતાના મનમાં હશે એવું જ કહેશે. આથી મારી આધ્યાત્મિક લીડમાં હું તેમનો આશ્રય લેતો.”૨૧

ગાંધીજી જેવી મહાન વ્યક્તિ પર આટલી ઘેરી છાપ પાડનાર શ્રીમદ્ની મહત્તા કેવી હશે! શ્રીમદ્ તથા ગાંધીજીનો પરિચય આ રીતે વિકસતો જતો હતો, તે વખતે પોરબંદરના અખટલા શેઠ નામના એક મુસ્લિમ વેપારીએ પોતાની દક્ષિણ આફ્રિકાની પેઢીના વ્યાપારી કેસ અંગે, એક વર્ષ માટે પગારદાર વકીલ તરીકે આફ્રિકા આવવાની ગાંધીજી પાસે માંગણી કરી. મુંબઈની કોર્ટમાં એક વખત નિષ્ફળ ગયેલા ગાંધીજીએ એ વાત સ્વીકારી લીધી, અને વિ. સં. ૧૯૪૯ના ઉનાળામાં તેઓ એકલા આફ્રિકા ગયા. ત્યાં બંને પક્ષ વચ્ચે

૨૧. “આત્મકથા,” ભાગ ૨, પ્રકરણ ૧, “શ્રીમદ્ અને ગાંધીજી,”
૫, ૬૦.

સમજૂતી કરાવી ગાંધીજીએ હાથમાં લીધેલું કામ એક વર્ષમાં સફળતાથી પૂરું કર્યું.

મળેલી સફળતાથી ગાંધીજીની પ્રતિષ્ઠા જામી, અને તેમની લોકપ્રિયતા વધવા લાગી. તેથી સૌ મિત્રો પોતાના ધર્મની ખૂબીઓ ગાંધીજી સમક્ષ મૂકી, તેમની પાસે પોતાનો જ ધર્મ શ્રેષ્ઠ છે, એવું પ્રતિપાદન કરવા લાગ્યા. અને પોતાનો ધર્મ સ્વીકારવા ગાંધીજીને લલચાવવા લાગ્યા. તે વખતે ગાંધીજી ખ્રિસ્તી મિત્રોના કેટલાક ગુણોને લીધે તેમના પ્રતિ વિશેષ આકર્ષાયા હતા. વળી, હિંદુધર્મનાં કેટલાંક અનિષ્ટો તેમની નજર સમક્ષ હતાં, એટલે તે ધર્મની અપૂર્ણતા પણ તેમને ખૂંચતી હતી, આથી તેઓ ધર્મપરિવર્તન કરવાની ઇચ્છાવાળા બની ગયા હતા; જેથી તેમના મુસ્લિમ અને ખ્રિસ્તી મિત્રો તેમના ધર્મ બાબત ચિંતા કરવા લાગ્યા. પરંતુ તેમણે એવો નિશ્ચય કરેલો કે જ્યાંસુધી હિંદુધર્મ પૂરેપૂરો સમજાય નહિ, જ્યાંસુધી હિંદુધર્મના દેખાતા દોષો અને અનિષ્ટોની ખાતરી થાય નહિ, ત્યાં સુધી ધર્મપરિવર્તન ન કરવું. આમ તેમના જીવનમાં

૧૨ : શ્રીમદ્ અને ગાંધીજી

ધર્મમંથનનો કાળ શરૂ થયો. આ સમયે તેમણે હિંદના અગ્રગણ્ય ધર્માચાર્યો સાથે ધર્મની બાબતમાં પત્રવ્યવહાર કર્યો, પોતાની મુસીબતો તેમની સમક્ષ રજૂ કરી, અને માર્ગદર્શન માંગ્યું. તે બધામાં શ્રીમદ્‌નું સ્થાન મુખ્ય હતું. ગાંધીજીએ તેમને ૨૭ પ્રશ્નો પૂછ્યા હતા, જેના ઉત્તરો સરળ, સમાધાનકારક ભાષામાં શ્રીમદે આપ્યા હતા. આજે પણ એ પ્રશ્નોત્તર વાંચતા ઘણા ખુલાસા થાય તેમ છે. આ ઉત્તરો મોકલવાની સાથે શ્રીમદે “વડદર્શનસમુચ્ચય”, “મણિ-રત્નમાલા”, “મોક્ષમાળા” વગેરે ગ્રંથો વાંચવાની ભલામણ પણ ગાંધીજીને કરી હતી. ગાંધીજીએ એ સર્વાનું મનન કર્યું અને તેમના મનનું તેથી ઘણું અંશે સમાધાન થયું. તે વિશે ગાંધીજીએ લખ્યું છે કે,—

“તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે હું શાંતિ પામ્યો. હિંદુધર્મમાં મને જે ભેદએ તે મળે એમ છે, એવો મનને વિશ્વાસ આવ્યો. આ સ્થિતિને સારુ રાયચંદ્રલાઈ જવાબદાર થયા, એટલે મારું માન તેમના

પ્રત્યે કેટલું વધ્યું હોવું જોઈએ તેનો ખ્યાલ વાંચનારને કંઈક આવશે.”૨૨

આ જ પ્રસંગ વિશે ગાંધીજીએ પોતાની આત્મ-કથામાં વિસ્તારથી લખ્યું છે કે,—

“ઈસુને એક ત્યાગી, મહાત્મા, દૈવી શિક્ષક તરીકે હું સ્વીકારી શકતો હતો, પણ તેને અદ્વિતીય પુરુષ રૂપે નહોતો સ્વીકારી શકતો. ઈસુના મૃત્યુથી જગતને ભારે દષ્ટાંત મળ્યું, પણ તેના મૃત્યુમાં કાંઈ ગુહ્ય અમત્કારી અસર હતી એમ મારું હૃદય સ્વીકારી નહોતું શકતું. ખ્રિસ્તીઓના પવિત્ર જીવનમાંથી મને એવું ન મળ્યું કે જે ખીજા ધર્મીઓના જીવનમાંથી નહોતું મળતું. તેમનાં પરિવર્તન જેવાં જ પરિવર્તન ખીજાના જીવનમાં થતાં મેં જોયાં હતાં. સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ ખ્રિસ્તી સિદ્ધાંતોમાં મેં અલૌકિકતા ન લાખી. ત્યાગની

૨૨. ગાંધીજીએ લખેલી પ્રસ્તાવના, “શ્રીમદ્ અને ગાંધીજી”

૧૪ : શ્રીમદ્ અને ગાંધીજી

દૃષ્ટિએ હિંદુ ધર્મીઓનો ત્યાગ મને ચડતો જણાયો. ખ્રિસ્તી ધર્મને હું સંપૂર્ણ અથવા સર્વોપરી ધર્મ તરીકે ન સ્વીકારી શક્યો.

“ આ હૃદયમંથન મેં પ્રસંગે આવતાં ખ્રિસ્તી મિત્રોની પાસે મૂક્યું. તેનો જવાબ તેઓ મને સંતોષે તેવો ન આપી શક્યા.

“ પણ હું જેમ ખ્રિસ્તી ધર્મનો સ્વીકાર ન કરી શક્યો, તેમ હિંદુ ધર્મની સંપૂર્ણતા વિશે અથવા તેના સર્વોપરિપણા વિશે પણ હું ત્યારે નિશ્ચય ન કરી શક્યો. હિંદુ ધર્મની ત્રુટીઓ મારી નજર આગળ તર્યા કરતી હતી. અસ્પૃશ્યતા જે હિંદુ ધર્મનું અંગ હોય, તો તે સડેલું ને વધારાનું અંગ જણવું. અનેક સંપ્રદાયો, અનેક નાતજાતોની હસ્તી હું સમજી ન શક્યો. વેદ જ ઇશ્વરપ્રણીત એટલે શું? વેદ ઇશ્વરપ્રણીત તો બાઈબલ અને કુરાન કાં નહીં?

“ જેમ ખ્રિસ્તી મિત્રો મારા ઉપર અસર

કરવા મથી રહ્યા હતા, તેમ મુસલમાન મિત્રોનો પણ પ્રયત્ન હતો. અખંડલા શેઠ મને ઇસ્લામનો અભ્યાસ કરવા લલચાવી રહ્યા હતા. તેની ખૂબી-ઓની ચર્ચા તો કર્યા જ કરે.

“ મેં મારી મુસીબતો રાયચંદલાઈ આગળ મૂકી. હિંદુસ્તાનના ખીજ ધર્મશાસ્ત્રીઓ સાથે પણ પત્રવ્યવહાર ચલાવ્યો. તેમના જવાબ ફરી વળ્યા. રાયચંદલાઈના પત્રથી મને કંઈક શાંતિ થઈ. તેમણે મને ધીરજ રાખવા ને હિંદુધર્મનો ઊંડો અભ્યાસ કરવા લલામણ કરી....તેમણે કેટલાંક પુસ્તકો મોકલ્યાં, તે પણ મેં વાંચ્યાં. તેમાં પંચીકરણ, મણિરત્નમાળા, યોગવાશિષ્ઠનું મુમુક્ષુ પ્રકરણ, હરિભદ્રસૂરિનું વરૂદર્શનસમુચ્ચય ઇત્યાદિ હતાં....

“ ખ્રિસ્તી લાઈઓએ મારી જિજ્ઞાસા બહુ તીવ્ર કરી મૂકી હતી. તે કેમે શમે તેમ નહોતી.... તેમના સંબંધે મને બહુત રાખ્યો. જે કંઈ

૧૬ : શ્રીમદ્ અને ગાંધીજી

વખત બચતો તેનો ઉપયોગ હું ધાર્મિક વાંચનમાં કરતો. મારો પત્રવ્યવહાર બંધ રહ્યો હતો. રાયચંદલાઈ મને દોરી રહ્યા હતા....મારો હિંદુ ધર્મ પ્રત્યેનો આદર વધ્યો. તેની ખૂબી હું સમજવા લાગ્યો.”૨૩

શ્રીમદે લખેલા ઉત્તરો વાંચીને ગાંધીજીના મનનું કેટલું સમાધાન થયું હતું તે આ અવતરણ બતાવે છે. ગાંધીજીએ શ્રીમદ્ને પૂછેલા પ્રશ્નો તાત્ત્વિક તેમજ વ્યાવહારિક એમ બંને પ્રકારના છે. પ્રશ્નો પૂછવામાં ગાંધીજીની વિચક્ષણતા જોઈ શકાય છે. આરંભમાં “આત્મા શું છે?” એ પ્રશ્નથી શરૂઆત કરી, તેને લગતાં અન્ય પ્રશ્નો જેવા કે “તે શું કરે છે? કર્મ શું છે?” વગેરે પ્રશ્નો મૂક્યા છે. તે પછી તેઓએ ઈશ્વર, તેનું જગત્કર્તાપણું, મોક્ષ, કર્માનુસાર ગતિ વગેરે વિશે બાણુવાની જિજ્ઞાસા બતાવી છે. તે પછી

૨૩. “આત્મકથા;” ભાગ ૨, પ્રકરણ ૧૫, “શ્રીમદ્ અને ગાંધીજી,” પૃ. ૬૪

ગાંધીજીએ અમુક ચોક્કસ ધર્મ વિશેના પ્રશ્નો મૂક્યા છે; જેમકે,—આર્યધર્મ તે શું? વેદ કોણે કર્યા? ગીતા કોણે બનાવી? વગેરે. આ પછી ગાંધીજી પોતાના મંથનપ્રશ્નો પર આવે છે. તેમાં તેમણે શ્રીમદ્ને ખ્રિસ્તીધર્મ બાબત અને તેના કેટલાક પ્રચલિત મતો બાબત અભિપ્રાય આપવા જણાવ્યું છે. અને છેલ્લે ગાંધીજી શ્રીમદ્ને કેટલાક વ્યવહારુ પ્રશ્નો, ધાર્મિક દૃષ્ટિએ પૂછે છે. દાખલા તરીકે—અનીતિમાંથી સુનીતિ થશે ખરી? સર્પ કરડવા આવે ત્યારે તેને કરડવા દેવો કે મારી નાખવો? વગેરે. આમ જોઈએ તો ગાંધીજીએ પૂછેલા પ્રશ્નોમાં વ્યવસ્થિતપણું, વકીલ તરીકેની ચોકસાઈ વગેરે જોવા મળે છે.

ગાંધીજીએ શ્રીમદ્માં જે વિશ્વાસ મૂકીને તેમને અભિપ્રાય ઇચ્છ્યો હતો, તે વિશ્વાસને સાર્થક કરે તેવા ઉત્તરો શ્રીમદ્ને આપ્યા હતા. તે ઉત્તરો વાંચીને હિંદુધર્મની શ્રદ્ધા વધતાં, ગાંધીજી ખ્રિસ્તીધર્મ અપનાવતા અટકી ગયા હતા. શ્રીમદ્ની કેવી અદ્ભુત અસર!

૧૮ : શ્રીમદ્ અને ગાંધીજી

શ્રીમદ્દે ગાંધીજીના પ્રશ્નોના ઉત્તરો, વ્યવસ્થિત રીતે આપ્યા છે. તેમાં કોઈ જગ્યાએ પરસ્પરવિરોધી કે કયાંય પણ તેમની માન્યતા વિશે સંદેહ ઊભો કરે તેવું એક પણ વિધાન આવતું નથી; તેમના વ્યવસ્થિત વિચારોમાં વિશદતા પણ એટલી જ રહેલી છે.

આત્મા વિશેના ઉત્તરોમાં શ્રીમદ્દે આત્માનું અસ્તિત્વ, નિત્યત્વ, કર્તૃત્વ, લોકતૃત્વ અને મોક્ષ એ પાંચ પદ સરળ, સચોટ તથા મિષ્ટ ભાષામાં સમજાવ્યાં છે. જીવ કઈ અપેક્ષાથી ઈશ્વર કહેવાય તથા ઈશ્વરને જગત્કર્તા કહેવાથી કયા કયા દોષો તેમાં આવે છે તે વિશે તર્કબદ્ધતાથી તેમણે ખીન્ન પ્રશ્નોના ઉત્તરમાં જણાવ્યું છે. કર્મરહિત સ્થિતિ તે મોક્ષ, અને જેમ જેમ કર્મ છૂટતાં જાય તેમ તેમ જીવને તેનો ખ્યાલ આવતાં, તેનો મોક્ષ થશે કે કેમ તે પણ કહી શકાય તે બાબત જૈનધર્મના પારિભાષિક શબ્દોના ઉપયોગ વિના ગાંધીજીને ત્રીજા તથા ચોથા પ્રશ્નોના ઉત્તરમાં શ્રીમદ્દે સમજાવ્યું છે. જીવની કર્માનુસાર ગતિ કઈ રીતે થાય છે તે પછીના ત્રણ પ્રશ્નોના ઉત્તરમાં શ્રીમદ્દે

જણાવ્યું છે. અહીં સુધીની આત્માને લગતી બાબતો વિશે શ્રીમદે જૈનધર્મના સિદ્ધાંત અનુસાર, છતાં કોઈને પણ ગળે ઊતરે તેવી પ્રતીતિકર ભાષામાં લખ્યું છે.

તે પછી જગતમાં પ્રવર્તતા જુદા જુદા ધર્મો વિશેના કેટલાક પ્રશ્નોના ઉત્તરો શ્રીમદે આપ્યા છે. આર્યધર્મ, વેદની ઉત્પત્તિ, ગીતા કે વેદ ઈશ્વરકૃત કઈ રીતે ન હોઈ શકે, પણ આદિના યજ્ઞથી પુણ્ય ન મળે વગેરેની વિચારણા શ્રીમદે જણાવી છે. એ જ રીતે જૈન, બૌદ્ધ, વેદાંત વગેરે પૌર્વાત્ય ધર્મની સ્થિતિ શ્રીમદે કેટલાક પ્રશ્નના ઉત્તરમાં જણાવી છે. રામાવતાર કે કૃષ્ણાવતારને ઈશ્વર ગણવાથી કેવા દોષ આવે, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશને પુરાણના સ્વરૂપે સ્વીકારતાં કેવા ગૂંચવાડા ઊભા થાય, તે સર્વની છણાવટ શ્રીમદે તાર્કિક રીતે કરી છે. અને આ બધા સાથે ખ્રિસ્તીધર્મ એ સર્વોપરી ધર્મ નથી, તેમાં પણ ઘણા દોષ પ્રવર્તે છે, તેવો પોતાનો અભિપ્રાય શ્રીમદે દૃષ્ટાંતો દ્વારા સમજાવ્યો છે, જે પ્રતીતિકર છે.

૨૦ : શ્રીમદ્ અને ગાંધીજી

ગાંધીજીએ પૂછેલા પ્રશ્નોના શ્રીમદે આપેલાં ઉત્તરે આપણે વાંચીએ ત્યારે તેમાં તેમની સત્યપ્રિયતા તરત જ નજરે ચડે છે. સર્વધર્મને પોતાના જ્ઞાન તથા અનુભવની કસોટીએ ચડાવ્યા પછી જ તેમણે જૈન-ધર્મને શ્રેષ્ઠ ગણ્યો હતો. તેમ છતાં ખીન્ન કોઈ પણ ધર્મ પ્રત્યે તેમણે અનાદર સેવ્યો ન હતો. પ્રત્યેક ધર્મનાં સારા અંશો સ્વીકાર્યા પછી, તેના દોષ દર્શાવવા તેઓ એટલી નમ્ર અને સચોટ ભાષા વાપરતા કે તેમનું લખાણ વાંચકને તે વિશે વિચારતો કરી મૂકે. વળી, શ્રીમદ્ પોતાનાં લખાણોમાં કયાંયે અસંદ્ધિગ્રહતા રહેવા દેતા નહિ; એટલું જ નહિ તેઓ શંકાનું સમાધાન કરતી વખતે, જીવ પોતે વિચાર કરીને યોગ્ય નિર્ણય પર આવી શકે એ રીતે આંગળી ચીંધીને ખચી જવાનું કાર્ય પણ કરતા. શ્રીમદે આપેલો, “સર્વ ધર્મની ઉત્પત્તિ વેદમાંથી છે?” એ પ્રશ્ન કે “સર્વ કરડવા આવે ત્યારે તેને મારી નાખવો કે જીવ જતો કરવો?” એ પ્રશ્ન કે એવા ખીન્ન પ્રશ્નના ઉત્તરો આનાં સુંદર ઉદાહરણો છે. સર્વ વિશેના પ્રશ્નમાં સ્પષ્ટ

અભિપ્રાય ન આપતાં શ્રીમદ્ જીવની યોગ્યતાના પ્રમાણમાં અહિંસા પાળવાનું ઉદ્દેશ્યોદ્યન કરે છે. દેહ પરનું મમત્વ ટળી ગયું હોય તો, દેહ જતો કરવાની ભલામણ કરે છે. અને મમત્વ ન ટળ્યું હોય તો તે મમત્વભાવ પોષતાં કેવું હાનિકારક પરિણામ આવે છે તેનું ચિત્ર બતાવે છે, જેથી જીવ પોતે જ યોગ્ય માર્ગ પસંદ કરી લે. તેમને માટે ગાંધીજી “શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર”ની પ્રસ્તાવનામાં લખે છે કે,—

“રાયચંદ્રભાઈને બીજા ધર્મ પ્રત્યે અનાદર નહોતો....મારી સાથે ચર્ચા કરતાં મને કોઈ દિવસે તેમણે એવું તો કહ્યું જ નહિ કે મારે મોક્ષ મેળવવા સારું અસુક ધર્મને અવલંબવો નોંધાયે. મારો આચાર વિચારવાનું જ તેમણે મને કહ્યું.”૨૪

શ્રીમદ્ માટે ગાંધીજીએ દર્શાવેલો આ અભિપ્રાય, શ્રીમદે આપેલા ઉત્તરો વાંચતાં, સાર્થક થતો જણાય છે.

શ્રીમદે ગાંધીજી ઉપર લખેલા આ લાંબા પત્ર

૨૪. પ્રસ્તાવના, પ્રકરણ ૫; “શ્રીમદ્ અને ગાંધીજી”, પૃ. ૫૬.

૨૨ : શ્રીમદ્ અને ગાંધીજી

ઉપરાંત બીજા બે પત્રો મળે છે. તેમાંના એક પત્રમાં શ્રીમદે આત્માનાં છ પદ સમજવાની અગત્ય બતાવી છે, અને બીજામાં જ્ઞાતિવ્યવહારની આવશ્યકતાનો પ્રશ્ન જુદા જુદા દષ્ટિબિંદુથી ચર્ચ્યો છે. પોતાના ખ્રિસ્તી તેમજ મુસ્લિમ મિત્રોને ત્યાં લોજન લેવું તે ધર્મની દષ્ટિએ યોગ્ય ગણાય કે કેમ તે બાબત ગાંધીજીને આફ્રિકામાં પ્રશ્ન થયો હતો. તે વિશે શ્રીમદ્ પાસે માર્ગદર્શન માગતાં, તેના ઉત્તરરૂપે શ્રીમદે આ પત્રમાં આર્ય આચારવિચાર, આર્ય-અનાર્ય ક્ષેત્ર, લક્ષ્યાલક્ષ્ય વિવેક, વર્ણાશ્રમ ધર્મની અગત્ય, વ્યવહારધર્મ વગેરે વિશે ખુલાસાપૂર્વક લખ્યું છે.

આમ આ ત્રણે પત્રોમાં આપણને આધ્યાત્મિક તથા વ્યાવહારિક એમ બંને પ્રકારની ચર્ચા જોવા મળે છે. શ્રીમદ્ના અન્ય મુમુક્ષુઓને લખાયેલા પત્રોમાં મુખ્યત્વે આત્મા, સત્સંગ, સમકિત આદિ વિશેનું ચિંતનાત્મક લખાણ જ જોવા મળે છે. પણ શ્રીમદ્ને ગાંધીજીએ વ્યવહારુ પ્રશ્નો ધર્મની દષ્ટિએ પૂછ્યા હોવાથી તેના ઉત્તરમાં વ્યવહારુ ચર્ચા પણ મળે છે,

તે આ પત્રોની વિશેષતા છે. વ્યક્તિગત રીતે લખાયા હોવા છતાં સર્વને ઉપયોગી થાય તેવા આ પત્રો છે.

શ્રીમદ્ સાથેના પત્રવ્યવહારથી ગાંધીજી હિંદુ-ધર્મના રંગથી રંગાયા. એ અરસામાં રશિયાના વિખ્યાત તત્ત્વજ્ઞાની ટોલ્સ્ટોય સાથેના પત્રવ્યવહારથી તથા તેના પુસ્તક પરિચયથી ગાંધીજી પ્રત્યેક જીવ પ્રતિ બ્રાતૃભાવ રાખવાનું શીખ્યા હતા. વળી, સાથે સાથે રસ્કિનના પુસ્તકોની અસર નીચે પણ તેઓ આવ્યા.

અખંડલા શેઠનું કામકાજ પૂરું કર્યા પછી ગાંધીજીએ આફ્રિકામાં ખાનગી વકીલાત શરૂ કરી. સરકાર તરફથી ત્યાંના હિંદીઓને થતો અન્યાય તેમનાથી ન સહવાયો. પરિણામે હિંદીઓને તે ત્રાસમાંથી છોડાવવા પોતાની વકીલ તરીકેની સેવાઓ તેમણે મફત આપવા માંડી. તેથી ગોરી પ્રબલ તેમની વિરુદ્ધ થઈ ગઈ, અને તેમના પર જીવલેણ હુમલો થયો. તેમાંથી તેમને હિંદીઓના આગેવાન તરીકે વિશેષ પ્રતિષ્ઠા મળી. આમ શરૂ

૨૪ : શ્રીમદ્ અને ગાંધીજી

થયેલી લડતને વ્યવસ્થિત રીતે ચલાવવાની જરૂર જણાતાં, તેઓ હિંદીઓનો સહારો મેળવવા વિ. સં. ૧૯૫૨ના ઉનાળામાં હિંદ આવ્યા.

હિંદ આવ્યા પછી ગાંધીજી, સ્વેચ્છાપૂર્વક સ્વીકારેલી જવાબદારીને અદા કરવાની તૈયારીમાં ગૂંથાઈ ગયા. ભાષણો કરવાં, પત્રિકાઓ લખવી, દેશનેતાઓ સાથે સંતલસ કરવી વગેરે કાર્યોમાં તેમનો સમય વિશેષપણે પસાર થવા લાગ્યો. આ રીતે સતત કાર્યભાર નીચે છ માસ પસાર થયા, ત્યાં તો તાકીદે પાછા આવવા તેમને ડરખનથી તાર મળ્યો. તેથી વિ. સં. ૧૯૫૩ના શિયાળામાં તેઓ ફરીથી આફ્રિકા ગયા. તેઓ હિંદમાં હતા તે વખતે શ્રીમદ્ તેો ગુજરાતમાં નિવૃત્તિ અર્થે વસતા હતા, તેથી તેઓનો મેળાપ થઈ શક્યો નહોતો.

આફ્રિકાથી ગાંધીજીનો શ્રીમદ્ સાથેનો પત્રવ્યવહાર ચાલતો હતો. વિ. સં. ૧૯૫૫માં ઝોઅર લડાઈ ચાલુ થઈ. તેમાં ગાંધીજીએ હિંદીઓ સહિત અંગ્રેજોને મદદ કરી. અંગ્રેજો જીત્યા. હવે હિંદીઓને જરૂર

ન્યાય મળશે તેવી ગણતરીથી પોતાનું કામ પૂરું થયું. ગણી, ગાંધીજી વિ. સં. ૧૯૫૭ના ઉનાળામાં હિંદ આવ્યા. તે પહેલાં શ્રીમદ્દના દેહાંતના સમાચાર તેમને મળી ચૂક્યા હતા. હિંદમાં તેઓ શ્રીમદ્દના કુટુંબીઓને મળ્યા, તેમાં શ્રીમદ્દના ભાઈ મનસુખભાઈ સાથે ગાંધીજીને મિત્રતા થઈ.

મુંબઈમાં વકીલાત ચાલુ કરવાના ઇરાદાથી ગાંધીજીએ ચર્ચગેટ પર આફ્રિસ લીધી, અને શાંતાકુળમાં ઘર રાખ્યું. પણ આફ્રિકામાં કંઈ સુધારો ન થયે હોવાથી, તે સુધારો કરાવવા તાકીદે આવવા ગાંધીજીને આફ્રિકાથી તાર મળ્યો. તેથી વિ. સં. ૧૯૫૮માં ગાંધીજી આફ્રિકા ગયા. શ્રીમદ્દનાં કેટલાંક પદ તથા આત્મસિદ્ધિ તેઓ સાથે લેતા ગયા.

આફ્રિકામાં તેમણે અસહકાર ચાલુ કર્યો. વિ. સં. ૧૯૬૦માં ડરબન નજીક ફિનિક્સનો આશ્રમ સ્થાપ્યો, અને ત્યાં કુટુંબસહિત તેઓ રહ્યા. વિ. સં. ૧૯૫૬થી ગાંધીજીએ બ્રહ્મચર્યાપાલનની શરૂઆત કરી હતી,

૨૬ : શ્રીમદ્ અને ગાંધીજી

અને વિ. સં. ૧૯૬૨માં તેમણે પત્નીસહિત આજીવન બ્રહ્મચર્યવ્રત અંગીકાર કર્યું. આ વ્રત અંગીકાર કરવામાં મુખ્યત્વે શ્રીમદ્ની અસર હતી, તે જણાવતું એક પ્રકરણ ગાંધીજીએ પોતાની આત્મકથામાં લખ્યું છે. તેમાં તેમણે લખ્યું છે કે,—

“સ્વસ્ત્રી પ્રત્યે પણ બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવું એ મને દક્ષિણ આફ્રિકામાં સ્પષ્ટ સમજાયું. કયા પ્રસંગથી અથવા કયા પુસ્તકના પ્રભાવથી એ વિચાર મને ઉદ્ભવ્યો એ અત્યારે મને યોગ્યું નથી યાદ આવતું. એટલું સ્મરણ છે કે એમાં રાયચંદલાઈની અસરનું પ્રાધાન્ય હતું.”^{૨૫}

અને એ વ્રતની પોતાના પર પડેલી છાપ વર્ણવતાં ગાંધીજીએ લખ્યું છે કે,—

“સ્વપત્નીની સાથે વિકારી સંબંધનો ત્યાગ એ નવાઈની વાત લાગતી હતી. છતાં એ જ મારું

૨૫. “આત્મકથા”, ભાગ ૩; પ્રકરણ ૭-૮; “શ્રીમદ્ અને ગાંધીજી”, પૃ. ૬૪.

કર્તાવ્ય હતું....મારી દાનત શુદ્ધ હતી. શક્તિ ઇશ્વર આપી રહેશે એમ વિચારી મેં અંપલાવ્યું.... આજે વીશ વર્ષ પછી તે વ્રતનું સ્મરણ થતાં મને સાનંદાશ્ચર્ય થાય છે. સંયમ પાળવાની વૃત્તિ તો ૧૯૦૧થી પ્રબળ હતી, ને હું પાળી પણ રહ્યો હતો, પણ જે સ્વતંત્રતા અને આનંદ હું હવે ભોગવવા લાગ્યો તે સને ૧૯૦૬ પહેલાં ભોગવ્યાનું મને સ્મરણ નથી. કેમકે તે વખતે હું વાસનાબદ્ધ હતો, ગમે ત્યારે તેને વશ થઈ શકતો. હવે વાસના મારા ઉપર સવારી કરવા અસમર્થ થઈ.”૨૬

વિ. સં. ૧૯૬૨માં દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓની મુશ્કેલી રજૂ કરવા ગાંધીજીને લંડન મોકલવામાં આવ્યા. તે વખતે તેમના પર શ્રીમદે લખેલા પત્રો અને તેમણે કરેલું “ આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર ”નું અંગ્રેજી

૨૬. “ આત્મકથા ”, પ્રકરણ ૭-૮; “ શ્રીમદ્ અને ગાંધીજી ” પૃ. ૬૫.

૨૮ : શ્રીમદ્ અને ગાંધીજી

ભાષાંતર એક બસમાં બુલાઈ જતાં ગુમાઈ ગયાં. જે પછીથી મળ્યાં જ નહિ. ૨૭

તે પછીથી દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિંદીઓનો વિજય થયો ત્યાં સુધી ગાંધીજી ત્યાં રહ્યા. અને વિ. સં. ૧૯૭૨માં હિંદ આવ્યા પછી તેમણે ત્રીશ વર્ષ સુધી અંગ્રેજ સરકાર સામે અહિંસક લડત ચલાવી, સાથે સાથે સત્યાગ્રહ, ખાદી, અસ્પૃશ્યતાનિવારણ વગેરે પ્રવૃત્તિઓ ઉપાડી, અને અન્યાયો સામે જીત મેળવવા દેશને જાગ્રત કર્યો. તે અરસામાં ઉજવાતી “ શ્રીમદ્ રાંજયંદ્રની જયંતી ” નિમિત્તે તેમણે ભાષણો પણ કરેલાં, જેમાં તેમણે પોતાના પર શ્રીમદ્ કરેલા ઉપકારનો ઉલ્લેખ કરી, તેમનું ઋણ જાહેરમાં સ્વીકાર્યું હતું.

ધર્મ, સમાજસેવા અને રાજકારણમાં ગાંધીજીએ દર્શાવેલા અને આચરણમાં મૂકેલાં સત્ય અને અહિંસાના

૨૭. જીઓ. “ શ્રીમદ્ રાંજયંદ્ર અર્ધશતાબ્દી સ્મારક ગ્રંથ”,
પૃ. ૭૩.

સિદ્ધાંતોની પ્રેરણાનું મૂળ શ્રીમદ્ના તેમનાં પર પડેલા પ્રભાવમાં જોઈ શકાય છે. તે વિશે ગાંધીજીએ લખ્યું છે કે,—

“ ઘણીવાર કહીને લખી ગયો છું કે, મેં ઘણાના જીવનમાંથી લીધું છે. પણ સૌથી વધારે કોઈના જીવનમાંથી મેં ગ્રહણ કર્યું હોય તો તે કવિશ્રીના જીવનમાંથી છે. દયાધર્મ પણ હું તેમના જીવનમાંથી શીખ્યો છું. ”૨૮ “....આ ઉપરાંત, એમના જીવનમાંથી શીખવાની જે મોટી વાતો તે સત્ય અને અહિંસા. પોતે જે સાચું માનતા તે કહેતા અને આચરતા. અને અહિંસા તો તે જૈન હતા એટલે અને એમના સ્વભાવથી એમની પાસે જ હતી. ”૨૯

૨૮. વિ. સં. ૧૯૭૮ની કાર્તિકી પૂનમે ગાંધીજીએ આપેલું વ્યાખ્યાન; “ શ્રીમદ્ અને ગાંધીજી ”, પૃ. ૭૨.

૨૯. વિ. સં. ૧૯૬૨માં કાર્તિકી પૂનમે ગાંધીજીએ આપેલું વ્યાખ્યાન; પૃ. ૯૦

૩૦ : શ્રીમદ્ અને ગાંધીજી

આમ જોઈએ તો સત્ય, અહિંસા, બ્રહ્મચર્ય વગેરે અનેક બાબતમાં શ્રીમદ્ની ગાંધીજી ઉપર ઘણી ઊંડી અસર હતી. તેઓ બંને પાંચમહાવ્રતના હિમાય હતા. અંગત સ્વાર્થ જોવાની વૃત્તિ તેઓ બેમાંથી કોઈનામાં પણ નહોતી. અને તેથી જ તેઓ બંને પરસ્પરના અત્યંત નિકટ પરિચયમાં ખૂબ સ્વાભાવિકતાથી આવી શક્યા હતા.

આમ છતાં બંનેના કાર્યક્ષેત્ર અલગ અલગ હતાં. શ્રીમદ્નું કાર્યક્ષેત્ર “આત્મા” હતું. જેમ બને તેમ ત્વરાથી જન્મમરણના ફેરામાંથી છૂટવાનું તેમનું ધ્યેય હતું. અલબત્ત, તેઓ માથે પડેલી સાંસારિક જવાબદારીઓ પૂરી કરતા હતા, પણ તેમાં ક્યાંયે તેમનું ચિત્ત આસક્ત નહોતું. પોતામાં પ્રગટેલી ચમત્કારિક શક્તિઓને પણ શ્રીમદે અંતરમાં જ શમાવી દીધી હતી, અને તેઓ આત્મામાં જ મગ્ન બન્યા હતા; ત્યારે ગાંધીજી સમગ્ર માનવજાતના કલ્યાણ અર્થે કામ કરતા હતા. અને તે કાર્ય કરવાની લાયકાત મેળવવા તેઓ પૂરા પ્રયત્ની હતા. તેમ કરવામાં તેઓ સફળ

પણ થયા હતા. તેમણે ધર્મ એ તો મનુષ્યના પ્રત્યેક અંગમાં રહેલો હોવો જોઈએ, તે ભાવનાને શ્રીમદ્ પાસેથી જાણીને, તેનો સંદેશો આખા જગતને પહોંચાડ્યો. અને પોતાનું પ્રત્યેક કાર્ય પણ ધર્માનુસાર કરવાની તેઓ ચીવટ રાખતા હતા. અને એ તેમના ગુણોને લીધે ગાંધીજી દુનિયાભરમાં પ્રખ્યાત થયા.

ગાંધીજીએ બતાવ્યું છે તે પ્રમાણે શ્રીમદે વ્યાપારમાં પણ ધર્મપાલન સંપૂર્ણ રીતે થઈ શકે છે તે સાબિત કરી બતાવ્યું હતું. એ જ પ્રમાણે આપણે ગાંધીજી માટે કહી શકીએ કે રાજકારણમાં પણ સંપૂર્ણપણે ધર્મપાલન થઈ શકે છે તે તેમણે સાબિત કરી બતાવ્યું. બંને મહાવિભૂતિઓએ એક એક એવા ક્ષેત્રમાં ધર્મનું સ્થાન બતાવ્યું કે જેમાં આજ સુધી દુનિયા એમ જ માનતી હતી કે તેમાં તો ધર્મને સ્થાન જ ન હોઈ શકે. બંનેમાં આમ ઘણા અંશે ધર્મ ઓતપ્રોત થઈ ગયો હોવાને લીધે તેમનાં સર્વ આચરણ, લખાણ વગેરે સત્યથી ભરેલાં, નિખાલસ, નિરાડંબર, સરળ અને હૃદયસ્પર્શી બન્યાં હતાં.

૩૨ : શ્રીમદ્ અને ગાંધીજી

આમ છતાં ખંનેમાં એક મુખ્ય તફાવત હતો, તે ખતાવતાં ગાંધીજી પોતે જ લખે છે કે,—

“આપણે સંસારી જીવો છીએ, ત્યારે શ્રીમદ્ અસંસારી હતા. આપણને અનેક યોનિઓમાં ભટકવું પડશે, ત્યારે શ્રીમદ્ને કદાચ એક જન્મ ખસ થાયો. આપણે કદાચ મોક્ષથી દૂર ભાગતા હોઈશું, ત્યારે શ્રીમદ્ વાયુવેગે મોક્ષ તરફ ધસી રહ્યા હતા. આ થોડો પુરુષાર્થ નથી.”^{૩૦}

આમ થવાનું મુખ્ય કારણ ખંનેના ધ્યેયનો ભેદ હતો. શ્રીમદ્ને આત્મકલ્યાણને પોતાનું ધ્યેય ખનાવ્યું હતું. ગાંધીજીએ સામાજિક કલ્યાણને પોતાના ધ્યેય તરીકે સ્વીકાર્યું હતું. આથી, આત્મકલ્યાણના દૃષ્ટિબિંદુથી વિચારીએ તો, શ્રીમદ્ની કક્ષા ગાંધીજી કરતાં ઘણી ઊંચી હતી. જેને ગાંધીજી જેવી મહાન વ્યક્તિ પણ મહાન ગણે છે, તે શ્રીમદ્ આપણા માટે ઘણી ઘણી મહાન વ્યક્તિ ખની રહે તે સ્વાભાવિક છે. x

૩૦. ગાંધીજીની પ્રસ્તાવના “શ્રીમદ્ અને ગાંધીજી,” પૃ. ૩૯.

x (“શ્રીમદ્ની જીવનસિદ્ધિ” પુ.માંથી સામાર લેખિકા ખહેન સરયુખેન આર. મહેતા એમ. એ. પી. એચ. ડી.)

મં ગાંધીજીએ પુષ્ટાવેલા પ્રશ્નોના શ્રીમદે આપેલા જવાબો

૧

શ્રીસત્પુરૂષને નમસ્કાર

આત્માર્થી, ગુણગ્રાહી, સત્સંગયોગ્ય ભાઈ શ્રી
મોહનલાલ પ્રત્યે, શ્રી ડરબન.

શ્રી મુંબઈથી લિ. જીવનમુક્તદશાઈચ્છક રાયચંદના
આત્મસ્મૃતિપૂર્વક યથાયોગ્ય પહોંચે. અત્ર કુશળતા
છે. તમારું લખેલું એક પત્ર મને પહોંચ્યું છે, કેટ-
લાક કારણોથી તેનો ઉત્તર લખવામાં ઢીલ થઈ હતી.
પાછળથી તમે આ તરફ તરતમાં આવવાના છે એમ

૩૪ : શ્રીમદ્ અને ગાંધીજી

જાણવામાં આવ્યાથી પત્ર લખ્યું નહોતું; પણ હાલ એમ જાણવામાં આવ્યું કે હમણાં લગભગ એક વર્ષ સુધી સ્થિતિ કરવાનું ત્યાં સંબંધીનું કારણ છે; જેથી મેં આ પત્ર લખ્યું છે.

તમારા લખેલા પત્રમાં જે આત્માદિ વિષય પરત્વે પ્રશ્નો છે, અને જે પ્રશ્નોના ઉત્તર જાણવાની તમારા ચિત્તમાં વિશેષ આતુરતા છે, તે બંને પ્રત્યે માફ અનુમોદન સહેજે સહેજે છે; પણ જેવામાં તમારું તે પત્ર મને મળ્યું, તેવામાં તેના ઉત્તર લખી શકાય એવી મારા ચિત્તની સ્થિતિ નહોતી અને ઘણું કરી તેમ થવાનું કારણ પણ તે પ્રસંગમાં બાહ્યોપાધિ પ્રત્યેનો વૈરાગ્ય વિશેષ પરિણામ પામ્યો હતો તે હતું; અને તેમ હોવાથી તે પત્રના ઉત્તર લખવા જેવા કાર્યમાં પણ પ્રવૃત્તિ થઈ શકે તેવું નહોતું. થોડો વખત જવા દઈ, કંઈ તેવા વૈરાગ્યમાંથી પણ અવકાશ લઈ, તમારા પત્રનો ઉત્તર લખીશ એમ વિચાર્યું હતું; પણ પાછળથી તેમ પણ બનવું અશક્ય થયું. તમારા પત્રની પહોંચ પણ મેં લખી નહોતી. અને આવા પ્રકારે

ઉત્તર લખી મોકલવા પરત્વે ઢીલ થઈ તેથી મારા મનમાં પણ ખેદ થયો હતો, અને જેમાંનો અમુક ભાગ હજી સુધી વર્તે છે.

જે પ્રસંગમાં વિશેષ કરીને ખેદ થયો, તે પ્રસંગમાં એમ સાંભળવામાં આવ્યું કે, તમે તરતમાં આ દેશમાં આવવાની ધારણા રાખો છો; તેથી કંઈક ચિત્તમાં એમ આવ્યું હતું કે, તમને ઉત્તર લખવાની ઢીલ થઈ છે, પણ તમારો સમાગમ થવાથી સામી લાલકારક થશે, કેમકે લેખ દ્વારા કેટલાક ઉત્તર સમજાવવા વિકટ હતા. અને પત્ર તરતમાં તમને નહીં મળી શકવાથી તમારા ચિત્તમાં જે આતુરપણું વર્ધમાન થયેલું, તે ઉત્તર તરત સમજી શકવાને સમાગમમાં એક સાઈં કારણ ગણવાયોગ્ય હતું. હવે પ્રારબ્ધોદયે જ્યારે સમાગમ થાય, ત્યારે કંઈ પણ તેવી જ્ઞાનવાર્તા થવાનો પ્રસંગ થાય એવી આકાંક્ષા રાખી, સંક્ષેપમાં તમારા પ્રશ્નોના ઉત્તર લખું છું.

જે પ્રશ્નોના ઉત્તર વિચારવાને નિરંતર તત્સંબંધી

૩૬ : શ્રીમદ્ અને ગાંધીજી

વિચારરૂપ અભ્યાસની આવશ્યકતા છે, તે ઉત્તર સંક્ષે-
પમાં લખવાનું થયું છે તેથી કેટલાક સંદેહની નિવૃત્તિ
વખતે થવી કઠણ પડશે; તો પણ મારા ચિત્તમાં એમ
રહે છે કે, મારાં વચન પ્રત્યે કંઈ પણ વિશેષ વિશ્વાસ
છે, અને તેથી તમને ધીરજ રહી શકશે, અને પ્રશ્નોનું
યથાયોગ્ય સમાધાન થવાને અનુક્રમે કારણભૂત થશે
એમ મને લાગે છે. તમારા પત્રમાં ૨૭ પ્રશ્નો છે;
તેના સંક્ષેપે નીચે ઉત્તર લખું છું.

૧. પ્ર૦ આત્મા શું છે? તે કંઈ કરે છે? અને
તેને કર્મ નડે છે કે નહિ?

ઉ. (૧) જેમ ઘટપટાદિ જડ વસ્તુઓ છે, તેમ
આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ વસ્તુ છે, ઘટપટાદિ અનિત્ય છે,
ત્રિકાળ એક સ્વરૂપે સ્થિતિ કરી રહી શકે એવાં નથી.
આત્મા એક સ્વરૂપે ત્રિકાળ સ્થિતિ કરી શકે એવો
' નિત્ય ' પદાર્થ છે. જે પદાર્થની ઉત્પત્તિ કોઈ પણ
સંયોગોથી થઈ શકી ન હોય તે પદાર્થ ' નિત્ય '
હોય છે. આત્મા કોઈ પણ સંયોગોથી બની શકે એમ

જણાતું નથી; કેમકે જડના હબ્બરોગમે સંયોગો કરીએ, તો પણ તંથી ચેતનની ઉત્પત્તિ નહીં થઈ શકવા યોગ્ય છે. જે ધર્મ પદાર્થમાં હોય નહીં, તેવા ઘણા પદાર્થો ભેળા કરવાથી પણ તેમાં જે ધર્મ નથી તે ઉત્પન્ન થઈ શકે નહિ, એવો સૌને અનુભવ થઈ શકે એમ છે. જે ઘટપટાદિ પદાર્થો છે તેને વિષે જ્ઞાનસ્વરૂપતા જેવામાં આવતી નથી. તેવા પદાર્થોનાં પરિણામાંતર કરી સંયોગ કર્યા હોય અથવા થયા હોય તો પણ તે તેવી જ જાતિના થાય, અર્થાત્ જડ-સ્વરૂપ થાય, પણ જ્ઞાનસ્વરૂપ ન થાય. તો પછી તેવા પદાર્થોના સંયોગે આત્મા, કે જેને જ્ઞાનીપુરૂષો મુખ્ય જ્ઞાનસ્વરૂપ લક્ષણવાળો કહે છે, તે તેવા (ઘટપટાદિ પૃથ્વી, જળ, વાયુ, આકાશ) પદાર્થોથી ઉત્પન્ન કોઈ રીતે થઈ શકવા યોગ્ય નથી. જ્ઞાનસ્વરૂપપણું એ આત્માનું મુખ્ય લક્ષણ છે, અને તેના અભાવવાળું મુખ્ય લક્ષણ જડનું છે. તે ખંનેના અનાદિ સહજ-સ્વભાવ છે.

૩૮ : શ્રીમદ્ અને ગાંધીજી

આ તથા ખીજાં તેવાં સહસ્રગમે પ્રમાણે આત્માને નિત્ય પ્રાતપાદન કરી શકે છે. તેમજ તેનો વિશેષ વિચાર કર્યે સહજસ્વરૂપ નિત્યપણે આત્મા અનુભવવામાં પણ આવે છે જેથી સુખદુઃખાદિ ભોગવનાર, તેથી નિવૃત્ત થનાર, વિચારનાર, પ્રેરણા કરનાર, એ આદિ ભાવો જેના વિદ્યમાનપણાથી અનુભવમાં આવે છે, તે આત્મા સુખ્ય ચેતન (જ્ઞાન) લક્ષણવાળો છે, અને તે ભાવે (સ્થિતિએ) કરી તે સર્વ કાળ રહી શકે એવો ' નિત્ય ' પદાર્થ છે, એમ માનવામાં કંઈ પણ દોષ કે ખાધ જણાતો નથી, પણ સત્યનો સ્વીકાર થવારૂપ ગુણ થાય છે.

આ પ્રશ્ન તથા તમારા ખીજા કેટલાક પ્રશ્નો એવા છે કે, જેમાં વિશેષ લખવાનું તથા કહેવાનું અને સમજાવવાનું અવશ્ય છે. તે પ્રશ્ન માટે તેવા સ્વરૂપમાં ઉત્તર લખવાનું બનવું હાલ કઠણ હોવાથી, પ્રથમ ' પરદર્શન-સમુચ્ચય ' ગ્રન્થ તમને મોકલ્યો હતો, કે જે વાંચવા વિચારવાથી તમને કંઈ પણ અંશે સમાધાન થાય, અને આ પત્રમાં પણ કંઈ વિશેષ અંશે સમાધાન થાય

એટલું બની શકે, કેમકે તે સંબંધી અનેક પ્રશ્નો ઊઠવા યોગ્ય છે, કે જે ફરી ફરી સમાધાન પ્રાપ્ત થવાથી, વિચારવાથી, સમાવેશ પામે એવી પ્રાયે સ્થિતિ છે.

(૨) જ્ઞાનદશામાં—પોતાના સ્વરૂપના યથાર્થબોધથી ઉત્પન્ન થયેલી દશામાં—તે આત્મા નિજલાવનો એટલે જ્ઞાન, દર્શન (યથાસ્થિત નિર્ધાર) અને સહજસમાધિ-પરિણામનો કર્તા છે. અજ્ઞાનદશામાંક્રોધ, માન, માયા, લોભ એ આદિ પ્રકૃતિનો કર્તા છે; અને તે લાવનાં ક્ષણનો લોકતા થતાં પ્રસંગવશાત્ ઘટપટાદિ પદાર્થોનો નિમિત્તપણે કર્તા છે, અર્થાત્ ઘટપટાદિ પદાર્થનાં મૂળ દ્રવ્યનો તે કર્તા નથી, પણ તેને કોઈ આકારમાં લાવવારૂપ ક્રિયાનો કર્તા છે. એ જે પાછળ તેની દશા કહી, તે જૈન ‘કર્મ’ કહે છે; વેદાંત ‘બ્રાંતિ’ કહે છે; તથા ખીજા પણ, તેને અનુસરતા એવા શબ્દ કહે છે. વાસ્તવ્ય વિચાર કર્યેથી આત્મા ઘટપટાદિનો તથા ક્રોધાદિનો કર્તા થઈ શકતો નથી માત્ર નિજસ્વરૂપ એવા જ્ઞાનપરિણામનો જ કર્તા છે એમ સ્પષ્ટ સમજાય છે.

૪૦ : શ્રીમદ્ અને ગાંધીજી

(૩) અજ્ઞાનભાવથી કરેલાં કર્મ પ્રારંભકાળે બીજ-
રૂપ હોઈ, વખતનો યોગ પામી ક્ષણરૂપ વૃક્ષપરિણામે
પરિણમે છે; અર્થાત્ તે કર્મો આત્માને ભોગવવાં પડે
છે જેમ અગ્નિનાં સ્પર્શે ઉષ્ણપણાનો સંબંધ થાય છે,
અને તંતુ સહેજે વેદનારૂપ પરિણામ થાય છે, તેમ
આત્માને ક્રોધાદિ ભાવના કર્તાપણાએ જન્મ-જરા-
મરણાદિ વેદનારૂપ પરિણામ થાય છે, આ વિચારમાં
તમે વિશેષપણે વિચારશો, અને તે પરત્વે જે કંઈ
પ્રશ્ન થાય તે લખશો; કેમકે જે પ્રકારની સમજ તેથી
નિવૃત્ત થવારૂપ કાર્ય કર્યે જીવને મોક્ષદશા પ્રાપ્ત થાય છે.

૨. પ્ર૦—ઈશ્વર શું છે? તે જગત્કર્તા છે એ
ખરું છે?

ઉ૦—(૧) અમે તમે કર્મબંધમાં વસી રહેલા
જીવ છીએ. તે જીવનું સહજસ્વરૂપ એટલે કર્મરહિત-
પણે માત્ર એક આત્મત્વપણે—જે સ્વરૂપ છે તે ઈશ્વરપણું
છે. જ્ઞાનાદિ ઐશ્વર્ય જેને વિષે છે, તે ઈશ્વર કહેવા
યોગ્ય છે; અને તે ઈશ્વરતા આત્માનું સહજસ્વરૂપ છે,

જે સ્વરૂપ કર્મપ્રસંગે જણાતું નથી, પણ તે પ્રસંગ અન્યસ્વરૂપ જાણી જ્યારે આત્મા જાણી દૃષ્ટિ થાય છે, ત્યારે જ અનુક્રમે સર્વજ્ઞતાદિ ઐશ્વર્યપણું તે જ આત્મામાં જણાય છે; અને તેથી વિશેષ ઐશ્વર્યવાળો કોઈ પદાર્થ સમસ્ત પદાર્થો નીરખતાં પણ અનુભવમાં આવી શકતો નથી. જેથી ઇશ્વર છે તે આત્માનું ખીલું પર્યાયિક નામ છે, એથી કોઈ વિશેષ સત્તાવાળો પદાર્થ ઇશ્વર છે એમ નથી; એવા નિશ્ચયમાં મારો અભિપ્રાય છે.

(૨) તે જગત્કર્તા નથી; અર્થાત્ પરમાણુ, આકાશાદિ પદાર્થ નિત્ય હોવા યોગ્ય છે, તે કોઈ પણ વસ્તુમાંથી બનવા યોગ્ય નથી. કદાપિ એમ ગણીએ કે, તે ઇશ્વરમાંથી બન્યા છે, તો તે વાત પણ યોગ્ય લાગતી નથી. કેમકે ઇશ્વરને જો ચેતનપણું માનીએ, તો તેથી પરમાણુ, આકાશ વગેરે ઉત્પન્ન કેમ થઈ શકે? કેમકે ચેતનથી જડની ઉત્પત્તિ થવી જ સંભવતી નથી. જો ઇશ્વરને જડ સ્વીકારવામાં આવે તો સહેજે તે અનૈશ્વર્યવાન ઠરે છે, તેમજ તેથી જીવરૂપ ચેતન પદાર્થની ઉત્પત્તિ પણ થઈ શકે નહિ. જડચેતન

૪૨ : શ્રીમદ્ અને ગાંધીજી

ઉભયરૂપ ઇશ્વર ગણીએ, તો પછી જડચેતન ઉભયરૂપ જગત છે તેનું ઇશ્વર એવું બીજું નામ કહી સંતોષ રાખી લેવા જેવું થાય છે; અને જગતનું નામ ઇશ્વર રાખી સંતોષ રાખી લેવો તે કરતાં જગતને જગત કહેવું, એ વિશેષ યોગ્ય છે. કદાપિ પરમાણુ, આકાશાદિ નિત્ય ગણીએ અને ઇશ્વરને કર્માદિનો ક્ષણ આપનાર ગણીએ, તો પણ તે વાત સિદ્ધ જણાતી નથી. એ વિચાર પર ‘ષટ્દર્શનસમુચ્ચય’માં સારાં પ્રમાણો આપ્યાં છે.

૩. પ્ર૦—મોક્ષ શું છે ?

ઉ૦—જે કોધાદિ અજ્ઞાનભાવમાં—દેહાદિમાં—આત્માને પ્રતિબંધ છે, તેથી સર્વથા નિવૃત્તિ થવી—મુક્તિ થવી—તે મોક્ષપદ જ્ઞાનીઓએ કહ્યું છે; જે સહજ વિચારતાં પ્રમાણભૂત લાગે છે.

૪. પ્ર૦—મોક્ષ મળશે કે નહિ તે ચોક્કસ રીતે આ દેહમાં જ જાણી શકાય ?

ઉ૦—એક દોરડીના ઘણા બંધથી હાથ બાંધવામાં આવ્યો હોય, તેમાંથી અનુક્રમે જેમ જેમ બંધ છોડવામાં આવે, તેમ તેમ તે બંધના સંબંધની નિવૃત્તિ અનુભવમાં આવે છે, અને તે દોરડી વળ મૂકી છૂટી ગયાના પરિણામમાં વર્તે છે એમ પણ જણાય છે—અનુભવાય છે, તેમજ અજ્ઞાનભાવના અનેક પરિણામરૂપ બંધનો પ્રસંગ આત્માને છે, તે જેમ જેમ છુટે છે, તેમ તેમ મોક્ષનો અનુભવ થાય છે. અને તેનું ઘણું જ અદ્યપણું જ્યારે થાય છે, ત્યારે સહેજે આત્મામાં નિજભાવ પ્રકાશી નીકળીને અજ્ઞાનભાવરૂપ બંધથી છૂટી શકવાનો પ્રસંગ છે, એવો સ્પષ્ટ અનુભવ થાય છે. તેમજ કેવળ અજ્ઞાનાદિભાવથી નિવૃત્તિ થઈ કેવળ આત્મભાવ આ જ દેહને વિષે સ્થિતિમાન છતાં પણ આત્માને પ્રગટે છે, અને સર્વ સંબંધથી કેવળ પોતાનું લિન્નપણું અનુભવમાં આવે છે; અર્થાત્ મોક્ષપદ આ દેહમાં પણ અનુભવમાં આવવા યોગ્ય છે.

પ. પ્ર૦—એમ વાંચવામાં આવ્યું કે, માણસ દેહ

૪૪ : શ્રીમદ્ અને ગાંધીજી

છોડી કર્મ પ્રમાણે જનાવરોમાં અવતરે, પથરો પણ થાય, ઝાડ પણ થાય; આ બરાબર છે ?

ઉ૦—હેહ છોડી ઉપાર્જિત કર્મ પ્રમાણે જીવની ગતી થાય છે, તેથી તે તિર્યાચ (જનાવર) પણ થાય છે, અને પૃથ્વીકાય એટલે પૃથ્વીરૂપ શરીર ધારણ કરી, બાકીની બીજી ચાર ઇન્દ્રિયો વિના કર્મ લોગ-વવાનો જીવને પ્રસંગ પણ આવે છે; તથાપિ તે કેવળ પત્થર કે પૃથ્વી થઈ જાય છે, એવું કાંઈ નથી. પત્થર-રૂપ કાયા ધારણ કરે, અને તેમાં પણ અવ્યક્તપણે જીવ જીવપણે જ હોય છે. બીજી ચાર ઇન્દ્રિયોનું ત્યાં અવ્યક્ત (અપ્રગટ) પણ હોવાથી, પૃથ્વીકાયરૂપ જીવ કહેવા યોગ્ય છે. અનુક્રમે તે કર્મ લોગવી જીવ નિવૃત્ત થાય છે ત્યારે ફક્ત પત્થરનું દળ પરમાણુરૂપે રહે છે, પણ જીવ તેના સંબંધથી ચાલ્યો જવાથી આહારાદિ સંજ્ઞા તેને હોતી નથી. અર્થાત્ કેવળ જડ એવો પત્થર જીવ થાય છે એવું નથી. કર્મના વિષમપણાથી ચાર ઇન્દ્રિયોનો પ્રસંગ અવ્યક્ત થઈ ફક્ત એક સ્પર્શીન્દ્રિયપણે હેહનો પ્રસંગ જીવને જે કર્મથી

થાય છે, તે કર્મ લોગવતાં તે પૃથ્વ્યાદિમાં જન્મે છે, પણ કેવળ પૃથ્વીરૂપ કે પત્થરરૂપ જઈ જતો નથી. જનાવર થતાં કેવળ જનાવર પણ થઈ જતો નથી. દેહ છે તે જીવને વેશધારીપણું છે, સ્વરૂપપણું નથી.

૬ પ્ર૦—છઠ્ઠા પ્રશ્નનું પણ આમાં સમાધાન આવ્યું છે. સાતમા પ્રશ્નનું પણ સમાધાન આવ્યું છે કે, કેવળ પત્થર કે કેવળ પૃથ્વી કંઈ કર્મનાં કર્તા નથી; તેમાં આવીને ઊપજેલો એવો જીવ કર્મનો કર્તા છે, અને તે પણ દૂધ અને પાણીની પેઠે છે. જેમ તે બન્નેનો સંયોગ થતાં પણ દૂધ તે દૂધ છે અને પાણી તે પાણી છે, તેમ એકેન્દ્રિયાદિ કર્મ બંધે જીવને પત્થર-પણું-જડપણું જણાય છે, તોપણ તે જીવ અંતર તો જીવપણે જ છે. અને ત્યાં પણ તે આહાર ભયાદિ સંજ્ઞાપૂર્વક છે, જે અવ્યક્ત જેવી છે.

૮. પ્ર૦—(૧) આર્યધર્મ તે શું? (૨) બધાની ઉત્પત્તિ વેદમાંથી જ છે શું?

૪૬ : શ્રીમદ્ અને ગાંધીજી

ઉ૦—(૧) આર્યધર્મની વ્યાખ્યા કરવામાં સૌ પોતાના પક્ષને આર્યધર્મ કહેવા ઇચ્છે છે. જૈન જૈનને, બૌદ્ધ બૌદ્ધને વેદાંતી વેદાંતને આર્યધર્મ કહે એમ સાધારણ છે. તથાપિ જ્ઞાનીપુરૂષો તો જેથી આત્માને નિજસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય એવો જે આર્ય (ઉત્તમ) માર્ગ, તેને 'આર્યધર્મ' કહે છે; અને એમ જ યોગ્ય છે.

(૨) બધાની ઉત્પત્તિ વેદમાંથી થવી સંભવતી નથી. વેદમાં જેટલું જ્ઞાન કહ્યું છે, તેથી સહસ્રગણા આશયવાળું જ્ઞાન શ્રીતીર્થકરાદિ મહાત્માઓએ કહ્યું છે, એમ મારા અનુભવમાં આવે છે; અને તેથી હું એમ બાણું છું કે અદ્ય વસ્તુમાંથી સંપૂર્ણ વસ્તુ થઈ શકે નહિ, એમ હોવાથી વેદમાંથી સર્વની ઉત્પત્તિ કહેવી ઘટતી નથી, વૈષ્ણવાદિ સંપ્રદાયોની ઉત્પત્તિ તેના આશ્રયથી માનતાં અડચણ નથી, જૈન, બૌદ્ધના છેલ્લા મહાવીરાદિ મહાત્માઓ થયા પહેલાં વેદ હતા એમ જણાય છે, તેમ તે ઘણા પ્રાચીન ગ્રંથ છે એમ પણ જણાય છે; તથાપિ જે કંઈ પ્રાચીન હોય તે જ સંપૂર્ણ

હોય કે-સત્ય હોય, એમ કહી શકાય નહિ; અને પાછળથી ઉત્પન્ન થાય તે અસંપૂર્ણ અને અસત્ય હોય એમ પણ કહી શકાય નહિ. બાકી વેદ જેવો અભિપ્રાય અને જૈન જેવો અભિપ્રાય અનાદિથી ચાલ્યો આવે છે. સર્વ ભાવ અનાદિ છે, માત્ર રૂપાંતર થાય છે. કેવળ ઉત્પત્તિ કે કેવળ નાશ થતો નથી વેદ, જૈન અને ખીજા સૌના અભિપ્રાય અનાદિ છે. એમ માનવામાં અડચણ નથી; ત્યાં પછી વિવાદ શાનો રહે ? તથાપિ એ સૌમાં વિશેષ બળવાન સત્ય અભિપ્રાય કોનો કહેવા યોગ્ય છે તે વિચારવું એ અમને તમને સૌને યોગ્ય છે.

૯. પ્ર૦—૧ વેદ કોણે કર્યા ? તે અનાદિ છે ? (૨) જો અનાદિ હોય તો અનાદિ એટલે શું ?

ઉ૦—(૧) ઘણા કાળ પહેલાં વેદ થયા સંભવે છે.

(૨) પુસ્તકપણે કોઈપણ શાસ્ત્ર અનાદિ નથી; તેમાં કહેલા અર્થ પ્રમાણે તો સૌ શાસ્ત્ર અનાદિ છે, કેમકે તેવા તેવા અભિપ્રાય જુદા જુદા જીવો જુદે જુદે રૂપે કહેતા

૪૮ : શ્રીમદ્ અને ગાંધીજી

આવ્યા છે, અને એમ જ સ્થિતિ સંભવે છે, ક્રોધાદિ-
ભાવ પણ અનાદિ છે, અને ક્ષમાદિભાવ પણ અનાદિ
છે. હિંસાદિધર્મ પણ અનાદિ છે, અને અહિંસાદિ-
ધર્મ પણ અનાદિ છે. માત્ર જીવને હિતકારી શું છે?
એટલું વિચારવું કાર્યરૂપ છે, અનાદિ તો જ્ઞેય છે.
પછી ક્યારેક ઓછા પ્રમાણમાં અને ક્યારેક વિશેષ
પ્રમાણમાં ક્રોધનું બળ હોય છે.

૧૦. પ્ર૦—ગીતા કોણે બનાવી? ઇશ્વરકૃત તો
નથી? જો તેમ હોય તો તેનો કાંઈ પુરાવો?

ઉ૦—ઉપર આવેલા ઉત્તરોથી કેટલુંક સમાધાન
થઈ શકવા યોગ્ય છે કે, ઇશ્વરકૃતનો અર્થ જ્ઞાની-
સંપૂર્ણજ્ઞાની એવો કરવાથી તે ઇશ્વરકૃત થઈ શકે
પણ નિત્ય અક્રિય એવા આકાશની પેઠે વ્યાપક ઇશ્વ-
રને સ્વીકાર્યે તેવાં પુસ્તકાદિની ઉત્પત્તિ થવી સંભવે
નહિ. કેમકે તેતો સાધારણ કાર્ય છે, કે જેનું કર્તા-
પણું આરંભપૂર્વક છે; અનાદિ નથી હોતું.

ગીતા વેદવ્યાસજીનું કરેલું પુસ્તક ગણાય છે,

અને મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને તેવો બોધ કર્યો હતો, માટે મુખ્યપણે કર્તા શ્રીકૃષ્ણ કહેવાય છે. જે વાત સંભવતિ છે. અંથ શ્રેષ્ઠ છે. તેવો ભાવાર્થ અનાદિથી ચાલ્યો આવે છે, પણ તે જ રહોડો અનાદિથી ચાલ્યા આવે એમ બનવા યોગ્ય નથી; તેમ અક્રિય ઇશ્વરથી પણ તેની ઉત્પત્તિ હોય એમ બનવા યોગ્ય નથી, સક્રિય એટલે કોઈ દેહધારીથી તે ક્રિયા બનવા યોગ્ય છે. માટે સંપૂર્ણજ્ઞાની તે ઇશ્વર છે, અને તેનાથી બોધાયેલાં શાસ્ત્રો તે ઇશ્વરીશાસ્ત્ર છે એમ માનવામાં અડચણ નથી.

૧૧. પ્ર૦—પશુ આદિના યજ્ઞથી જરાય પુણ્ય છે ખરું ?

ઉ૦—પશુના વધથી, હોમથી, કે જરાયે તેને દુઃખ આપવાથી પાપ જ છે; તે પછી યજ્ઞમાં કરો. કે ગમે તો ઇશ્વરના ધામમાં બેસીને કરો. પણ યજ્ઞમાં જે દાનાદિ ક્રિયા થાય છે, તે કાંઈક પુણ્યહેતુ છે; તથાપિ હિંસામિશ્રિત હોવાથી તે પણ અનુમોદનયોગ્ય નથી.

૫૦ : શ્રીમદ્ અને ગાંધીજી

૧૨. પ્ર૦—જે ધર્મ ઉત્તમ છે, એમ કહો તેનો પુરાવો માગી શકાય ખરો કે ?

ઉ૦—પુરાવો માગવામાં ન આવે, અને ઉત્તમ છે એમ વગર પુરાવે પ્રતિપાદન કરવામાં આવે, તો તો અર્થ, અનર્થ, ધર્મ, અધર્મ, સૌ ઉત્તમ જ ઠરે. પ્રમાણથી જ ઉત્તમ અનુત્તમ જણાય છે. જે ધર્મ સંસાર પરિક્ષીણ કરવામાં સર્વથી ઉત્તમ હોય, અને નિજસ્વભાવમાં સ્થિતિ કરાવવાને બળવાન હોય, તે જ ઉત્તમ અને તે જ બળવાન છે.

૧૩. પ્ર૦—ખ્રિસ્તીધર્મ વિષે આપ કાંઈ જાણો છો ? જે જાણતા હો તો આપના વિચાર દર્શાવશો ?

ઉ૦—ખ્રિસ્તીધર્મ વિષે સાધારણપણે હું જાણું છું. ભરતખંડમાં મહાત્માઓએ જેવો ધર્મ શોધ્યો છે, વિચાર્યો છે તેવો ધર્મ બીજા કોઈ દેશથી વિચારાયો નથી, એમ તો એક અદ્ય અભ્યાસે સમજી શકાય તેવું છે. તેમાં (ખ્રિસ્તીધર્મમાં) જીવનું સદા પરવશપણું કહ્યું છે, અને મોક્ષમાં પણ તે દશા તેવી જ

રાખી છે; જીવના અનાદિ સ્વરૂપનું વિવેચન જેમાં યથાયોગ્ય નથી, કર્મસંબંધી વ્યવસ્થા અને તેની નિવૃત્તિ પણ યથાયોગ્ય કહી નથી, તે ધર્મ વિષે મારો અભિપ્રાય સર્વોત્તમ તે ધર્મ છે, એમ થવાનો સંભવ નથી. ખ્રિસ્તીધર્મમાં મેં જે ઉપર કહ્યા તેવા પ્રકારોનું યથાયોગ્ય સમાધાન દેખાતું નથી. આ વાક્ય મતભેદ-વશે કહ્યું નથી. વધારે પૂછવા યોગ્ય લાગે તો પૂછશો. તો વિશેષ સમાધાન કરવાનું બની શકશે.

૧૪. પ્ર૦—તેઓ એમ કહે છે કે બાઈબલ ઇશ્વરપ્રેરિત છે; ઇસુ તે ઇશ્વરનો અવતાર, તેનો હીકરો છે ને હુતો.

ઉ૦—એ વાત તો શ્રદ્ધાથી માન્યાર્થી માની શકાય, પણ પ્રમાણથી સિદ્ધ નથી. જેમ ગીતા અને વેદના ઇશ્વરપ્રેરિતપણા માટે ઉપર લખ્યું છે, તેમજ બાઈબલના સંબંધમાં પણ ગણવું. જે જન્મમરણથી મુક્ત થયા તે ઇશ્વર અવતાર લે તે બનવા યોગ્ય નથી, કેમકે રાગદ્વેષાદિ પરિણામ જ જન્મનો હેતુ છે; તે જેને

પર : શ્રીમદ્ અને ગાંધીજી

નથી એવો ઈશ્વર અવતાર ધારણ કરે એ વાત વિચારતાં યથાર્થ લાગતી નથી. ઈશ્વરનો દીકરો છે, ને હતો, તે વાત પણ કોઈ રૂપક તરીકે વિચારીએ તો વખતે બંધ બેસે; નહિ તો પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી બાધા પામતી છે. મુક્ત એવા ઈશ્વરને દીકરો હોય એમ શી રીતે કહેવાય ? અને કહીએ તો તેની ઉત્પત્તિ શી રીતે કહી શકીએ ? બન્નેને અનાદિ માનીએ તો પિતાપુત્રપણું શી રીતે બંધ બેસે ? એ વગેરે વાત વિચારવા યોગ્ય છે. જે વિચાર્યેથી મને એમ લાગે છે કે એ વાત યથાયોગ્ય નહિ લાગે.

૧૫. પ્ર૦—જૂના કરારમાં જે ભવિષ્ય ભાખ્યું છે તે બધું ઇસામાં ખરું પડ્યું છે.

ઉ૦—એમ હોય તો પણ તેથી તે બન્ને શાસ્ત્ર વિષે વિચાર કરવો ઘટે છે. તેમજ એવું ભવિષ્ય તે પણ ઇસુને ઈશ્વરાવતાર કહેવામાં બળવાન પ્રમાણ નથી, કેમકે જ્યોતિષાદિકથી પણ મહાત્માની ઉત્પત્તિ જણાવી સંભવે છે. અથવા ભલે કોઈ જ્ઞાનથી તેવી

વાત જણાવી હોય પણ તેવા ભવિષ્યવેત્તા સંપૂર્ણ એવા મોક્ષમાર્ગ જાણનાર હતા તે વાત જ્યાં સુધી યથાસ્થિત પ્રમાણરૂપ ન થાય, ત્યાં સુધી તે ભવિષ્ય વગેરે એક શ્રદ્ધાગ્રાહ્ય પ્રમાણ છે. તેમ બીજાં પ્રમાણોથી તે હાનિ ન પામે એવું ધારણામાં નથી આવી શકતું.

૧૬. પ્ર૦—‘ઇસુખ્રિસ્તાના ચમત્કાર’ વિષે લખ્યું છે.

ઉ૦—કેવળ કાયામાંથી જીવ ચાલ્યો ગયો હોય, તે જ જીવ તે જ કાયામાં દાખલ કર્યો હોય, અથવા કોઈ બીજા જીવને તેમાં દાખલ કર્યો હોય, તો તે બની શકે એવું સંભવતું નથી; અને એમ થાય તો પછી કર્માદિની વ્યવસ્થા પણ નિષ્ફળ થાય. બાકી યોગાદિની સિદ્ધિથી કેટલાક ચમત્કાર ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેવા કેટલાક ઇસુને હોય તો તેમાં તદ્દન ખોટું છે કે અસંભવિત છે એમ કહેવાય નહિ. તેવી સિદ્ધિઓ આત્માના ઐશ્વર્ય આગળ અલ્પ છે. આત્માના ઐશ્વર્યનું તેથી અનંતગુણ મહત્ત્વ સંભવે છે. આ વિષયમાં સમાગમે પૂછવા યોગ્ય છે.

૫૪ : શ્રીમદ્ અને ગાંધીજી

૧૭. પ્ર૦—આગળ ઉપર શો જન્મ થશે તેની આ ભવમાં ખબર પડે ? અથવા અગાઉ શું હતા તેની ?

ઉ૦—તેમ બની શકે. નિર્માણ જ્ઞાન જેનું થયું હોય તેને તેવું બનવું સંભવે છે. વાદળાં વગેરેનાં ચિન્હો પરથી વરસાદનું અનુમાન થાય છે, તેમ આ જીવની આ ભવની ચેષ્ટા ઉપરથી તેનાં પૂર્વકારણ કેવાં હોવાં જોઈએ, તે પણ સમજી શકાય; થોડે અંશે વખતે સમજાય. તેમજ તે ચેષ્ટા ભવિષ્યમાં કેવું પરિણામ પામશે, તે પણ તેના સ્વરૂપ ઉપરથી જાણી શકાય; અને તેને વિશેષ વિચારતાં કેવો ભવ થવો સંભવે છે, તેમજ કેવો ભવ હતો, તે પણ વિચારમાં સારી રીતે આવી શકવા યોગ્ય છે.

૧૮. પ્ર૦—પડી શકે તો કોને ? આનો ઉત્તર ઉપર આવી ગયો છે.

૧૯. પ્ર૦—મોક્ષ પામેલાનાં નામ આપ આપો છો તે શા આધાર ઉપરથી ?

ઉ૦—મને આ પ્રશ્ન ખાસ સંબોધીને પૂછો, તે તેના ઉત્તરમાં એમ કહી શકાય કે, અત્યંત સંસારદશા પરિક્ષીણ જેની થઈ છે તેનાં વચનો આવાં હોય, આવી તેની ચેષ્ટા હોય એ આદિ અંશે પણ પોતાના આત્મામાં અનુભવ થાય છે, અને તેને આશ્રયે તેના મોક્ષપરત્વે કહેવાય; અને ઘણું કરીને તે યથાર્થ હોય એમ માનવાનાં પ્રમાણે પણ શાસ્ત્રાદિથી જાણી શકાય.

૨૦. પ્ર૦—બુદ્ધદેવ પણ મોક્ષ નથી પામ્યા એ શા ઉપરથી આપ કહો છો ?

ઉ૦—તેના શાસ્ત્રસિદ્ધાંતોના આશ્રયે. જે પ્રમાણે તેમના શાસ્ત્રસિદ્ધાંતો છે, તે જ પ્રમાણે જો તેમનો અભિપ્રાય હોય તો તે અભિપ્રાય પૂર્વાપર વિરુદ્ધ પણ દેખાય છે; અને તે લક્ષણ સંપૂર્ણ જ્ઞાનનું નથી.

સંપૂર્ણ જ્ઞાન જો ન હોય તો સંપૂર્ણ રાગદ્વેષ નાશ પામવા સંભવિત નથી. જ્યાં તેમ હોય, ત્યાં સંસારનો સંભવ છે. એટલે કેવળ મોક્ષ તેને હોય એમ કહેવું બની શકે એવું નથી; અને તેમનાં કહેલાં

૫૬ : શ્રીમદ્ અને ગાંધીજી

શાસ્ત્રોમાં જે અભિપ્રાય છે તે સિવાય બીજાં તેમનો અભિપ્રાય હોતો, તે બીજી રીતે જાણવાનું અમને તમને કઠણ પડે તેવું છે; અને તેમ છતાં કહીએ કે બુદ્ધદેવનો અભિપ્રાય બીજાં હોતો તો તે કારણપૂર્વક કહેવાથી પ્રમાણભૂત ન થાય એમ કાંઈ નથી.

૨૧. પ્ર૦—દુનિયાની છેવટ શી સ્થિતિ થશે ?

ઉ૦—કેવળ મોક્ષરૂપે સર્વ જીવોની સ્થિતિ થાય, કે કેવળ આ દુનિયાનો નાશ થાય તેવું બનવું મને પ્રમાણરૂપ લાગતું નથી. આવા ને આવા પ્રવાહમાં તેની સ્થિતિ સંભવે છે. કોઈ ભાવ રૂપાંતર પામી ક્ષીણ થાય, તો કોઈ વર્ધમાન થાય; પણ તે એક ક્ષેત્રે વધે, તો બીજાં ક્ષેત્રે ઘટે એ આદિ આ સૃષ્ટિની સ્થિતિ છે. તે પરથી અને ઘણા જ ઊંડા વિચારમાં ગયા પછી એમ જણાવું સંભવિત લાગે છે કે, કેવળ આ સૃષ્ટિ નાશ થાય, કે પ્રલયરૂપ થાય એ ન બનવા યોગ્ય છે. સૃષ્ટિ એટલે એક આ જ પૃથ્વી એવો અર્થ નથી.

૨૨. પ્ર૦—આ અનીતિમાંથી સુનીતિ થશે ખરી ?

ઉ૦—આ પ્રશ્નનો ઉત્તર સાંભળી જે જીવ અનીતિ ઇચ્છે તેને તે ઉત્તર ઉપયોગી થાય એમ થવા દેવું યોગ્ય નથી. સર્વ લાવ અનાદિ છે, નીતિ, અનીતિ તથાપિ તમે અમે અનીતિ ત્યાગી નીતિ સ્વીકારીએ, તો તે સ્વીકારી શકાય એવું છે અને એ જ આત્માને કર્તવ્ય છે, સર્વ જીવ આશ્રયી અનીતિ મટી નીતિ સ્થપાય એવું વચન કહી શકાતું નથી, કેમકે એકાંતે તેવી સ્થિતિ થઈ શકવા યોગ્ય નથી.

૨૩. પ્ર૦—દુનિયાનો પ્રલય છે ?

ઉ૦—પ્રલય એટલે જે કેવળ નાશ એવો અર્થ કરવામાં આવે તો તે વાત ઘટતી નથી, કેમકે પદ્ધતિનો કેવળ નાશ થઈ જવો સંભવતો જ નથી. પ્રલય એટલે સર્વ પદ્ધતિનું ઇશ્વરાદિને વિષે લીનપણું તો કોઈના અભિપ્રાયમાં તે વાતનો સ્વીકાર છે, પણ મને તે સંભવિત લાગતું નથી, કેમકે સર્વ પદ્ધતિ, સર્વ જીવ એવાં સમપરિણામ શી રીતે પામે કે એવો યોગ બને, અને જે તેવાં સમપરિણામનો પ્રસંગ આવે, તો

૫૮ : શ્રીમદ્ અને ગાંધીજી

પછી ફરી વિષમપણું થવું બને નહિ. અવ્યક્તપણે જીવમાં વિષમપણું હોય અને વ્યક્તપણે સમપણું એ રીતે પ્રલય સ્વીકારીએ તો પણ દેહાદિ સંબંધ વિના વિષમપણું શા આશ્રયે રહે ? દેહાદિ સંબંધ માનીએ તો સર્વને એકેન્દ્રિયપણું માનવાનો પ્રસંગ આવે, અને તેમ માનતાં તો વિના કારણે બીજી ગતિઓનો અસ્વીકાર કર્યો ગણાય. અર્થાત્ ઊંચી ગતિના જીવને તેવા પરિણામનો પ્રસંગ મટવા આવ્યો હોય તે પ્રાપ્ત થવાનો પ્રસંગ આવે એ આદિ ઘણા વિચાર ઉદ્ભવે છે. સર્વ જીવઆશ્રયી પ્રલય સંભવતો નથી.

૨૪. પ્ર૦—અભણને ભક્તિથી જ મોક્ષ મળે ખરો કે ?

ઉ૦—ભક્તિ જ્ઞાનનો હેતુ છે. જ્ઞાન મોક્ષનો હેતુ છે. અક્ષરજ્ઞાન ન હોય તેને અભણ કહ્યો હોય, તો તેને ભક્તિ પ્રાપ્ત થવી અસંભવિત છે એવું કંઈ છે નહિ. જીવમાત્ર જ્ઞાનસ્વભાવી છે. ભક્તિના બળે જ્ઞાન નિર્માણ થાય છે. નિર્માણ જ્ઞાન મોક્ષનો હેતુ થાય છે.

સંપૂર્ણ જ્ઞાનની આવૃત્તિ થયા વિના સર્વથા મોક્ષ હોય એમ મને લાગતું નથી; અને જ્યાં સંપૂર્ણ જ્ઞાન હોય, ત્યાં સર્વ ભાષાજ્ઞાન સમાય એમ કહેવાની પણ જરૂર નથી. ભાષાજ્ઞાન મોક્ષનો હેતુ છે તથા તે જેને ન હોય તેને આત્મજ્ઞાન ન થાય, એવો કાંઈ નિયમ સંભવતો નથી.

૨૫. પ્ર૦—(૧) કૃષ્ણાવતાર ને રામાવતાર એ ખરી વાત છે? એમ હોય તો તે શું? એ સાક્ષાત્ ઇશ્વર હતા કે તેના અંશ હતા? (૨) તેમને માનીને મોક્ષ ખરો?

ઉ૦—(૧) બન્ને મહાત્મા પુરૂષ હતા એવો તો મને પણ નિશ્ચય છે. આત્મા હોવાથી તેઓ ઇશ્વર હતા. સર્વ આવરણ તેમને મઠ્યાં હોય તો તેનો મોક્ષ પણ સર્વથા માનવામાં વિવાદ નથી. ઇશ્વરનો અંશ કોઈ જીવ છે એમ મને લાગતું નથી, કેમકે તેને વિરોધ આપતાં એવાં હજારો પ્રમાણ દૃષ્ટિમાં આવે છે. ઇશ્વરનો અંશ જીવને માનવાથી બંધ, મોક્ષ બધાં

૬૦ : શ્રીમદ્ અને ગાંધીજી

વ્યર્થ થાય કેમકે ઇશ્વર જ અજ્ઞાનાદિનો કર્તા થયો. અને અજ્ઞાનાદિનો જે કર્તા થાય તેને પછી સહેજે અનેશ્ચર્યાપણું પ્રાપ્ત થાય ને ઇશ્વરપણું ખોઈ ખેસે; અર્થાત્ ઊલટું જીવના સ્વામી થવા જતાં ઇશ્વરને નુકસાન ખમવાનો પ્રસંગ આવે તેવું છે. તેમ જીવને ઇશ્વરનો અંશ માન્યા પછી પુરૂષાર્થ કરવો યોગ્ય શી રીતે લાગે ? કેમકે તે જાતે તો કંઈ કર્તાહર્તા ઠરી શકે નહિ એ આદિ વિરોધથી ઇશ્વરના અંશ તરીકે કોઈ જીવને સ્વીકારવાની પણ મારી બુદ્ધિ થતી નથી; તો પછી શ્રીકૃષ્ણ કે ઋરામ જેવા મહાત્માને તેવા યોગમાં ગણવાની બુદ્ધિ કેમ થાય ? તે બન્ને અવ્યક્ત ઇશ્વર હતા, એમ માનવામાં અડચણ નથી તથાપિ તેમને વિષે સંપૂર્ણ ઐશ્વર્ય પ્રગટ્યું હતું કે કેમ તે વાત વિચારવા યોગ્ય છે.

૪ જૈન આગમ કથાનક અનુસાર ભ૦ શ્રી રામચંદ્રજી મોક્ષ ગયાને તથા શ્રી કૃષ્ણ ભ૦ ભાવી એવા થોડા ભવમાં 'અમમ' નામના તીર્થંકર થશે ઉલ્લેખ છે. અહીં શ્રીમદે સાધારણતયા- સામાન્યરૂપે વાત કરેલી છે. સં૦

(૨) ‘તેમને માનીને મોક્ષ ખરો કે?’ એનો ઉત્તર સહજ છે. જીવને સર્વ રાગ, દ્વેષ, અજ્ઞાનનો અભાવ અર્થાત્ તેથી છૂટવું તે મોક્ષ છે. તે જેના ઉપદેશે થઈ શકે તેને માનીને, અને તેનું પરમાર્થ-સ્વરૂપ વિચારીને સ્વાત્માને વિષે પણ તેવી જ નિષ્ઠા થઈ, તે જ મહાત્માના આત્માને આકારે (સ્વરૂપે) પ્રતિષ્ઠાન થાય, ત્યારે મોક્ષ થવો સંભવે છે. બાકી બીજી ઉપાસના કેવળ મોક્ષનો હેતુ નથી. તેના સાધનનો હેતુ થાય છે; તે પણ નિશ્ચય થાય જ એમ કહેવા યોગ્ય નથી.

(અ. ૮-૨૧ નો ઉત્તરાર્ધ)

૨૬. પ્ર૦—બ્રહ્મા, વિષ્ણુ ને મહેશ્વર તે કોણ ?

ઉ૦—સૃષ્ટિના હેતુરૂપ ત્રણ ગુણ ગણી તે આશ્રયે રૂપ આપ્યું હોય તો તે વાત બંધ બેસી શકે તથા તેવા બીજાં કારણોથી તે બ્રહ્માદિનું સ્વરૂપ સમજાય છે. પણ પુરાણોમાં જે પ્રકારે તેમનું સ્વરૂપ કહ્યું છે, તે પ્રકારે

૬૨ : શ્રીમદ્ અને ગાંધીજી

સ્વરૂપ છે, એમ માનવા વિષેમાં મારું વિશેષ વલણ નથી. કેમકે તેમાં કેટલાંક ઉપદેશાર્થે રૂપક કહ્યાં હોય એમ પણ લાગે છે. તથાપિ આપણે પણ તેનો ઉપદેશ તરીકે લાભ લેવો, અને બ્રહ્માદિના સ્વરૂપના સિદ્ધાંત કરવાની જાળમાં ન પડવું; એ મને ઠીક લાગે છે.

૨૭. પ્ર૦—મને સર્પ કરડવા આવે ત્યારે મારે તેને કરડવા દેવો કે મારી નાખવો ? તેને બીજી રીતે દૂર કરવાની મારામાં શક્તિ ન હોય એમ ધારીએ છીએ.

ઉ૦—સર્પ તમારે કરડવા દેવો એવું કામ બતાવતાં વિચારમાં પડાય તેવું છે. તથાપિ તમે જો 'દેહ અનિત્ય છે' એમ જાણ્યું હોય, તો પછી આ અસારભૂત દેહના રક્ષણાર્થે, જેને દેહમાં પ્રીતિ રહી છે એવા સર્પને, તમારે મારવો કેમ યોગ્ય હોય ? જેણે આત્મહિત ઇચ્છવું હોય તેણે તો ત્યાં પોતાના દેહને જતો કરવો એ જ યોગ્ય છે. કદાપિ આત્મહિત ઇચ્છવું ન હોય તેણે કેમ કરવું ?

તો તેનો ઉત્તર એ જ અપાય કે તેણે નરકાદિમાં પરિ-
ભ્રમણ કરવું; અર્થાત્ સર્પને મારવો એવો ઉપદેશ
ક્યાંથી કરી શકીએ? અનાયૃવૃત્તિ હોય તો મારવાનો
ઉપદેશ કરાય, તે તો અમને તમને સ્વપ્ને પણ ન
હોય એ જ ઇચ્છવા યોગ્ય છે.

હવે સંક્ષેપમાં આ ઉત્તરો લખી પત્ર પૂરું કરું છું.
'ષ્ટદર્શનસમુચ્ચય' વિશેષ સમજવાનું યત્ન કરશો.
આ પ્રશ્નોના ઉત્તરમાં મારા લખાણના સંકોચથી તમને
સમજવું વિશેષ મુઝવણવાળું થાય એવું ક્યાંય પણ
હોય તોપણ તે વિશેષતાથી વિચારશો, અને કંઈ પણ
પત્ર દ્વારાએ પૂછવા જેવું લાગે તે પૂછશો તો ઘણું
કરીને તેનો ઉત્તર લખીશ. વિશેષ સમાગમે સમાધાન
થાય તે વધારે યોગ્ય લાગે છે, એજ વિનંતિ.

લિ. આત્મસ્વરૂપને વિષે નિત્ય નિષ્ઠાના હેતુભૂત
એવા વિચારની ચિંતામાં રહેનાર રાયચંદના પ્રણામ.
સંવત ૧૯૫૦ના આસો વદ ૬, શનિ, મુંબઈ, પત્રાંક, ૫૩૦

રહસ્યમય મહત્વના ખીજા બે પત્રો

૨

મુંબઈ, કાગળ વદ પ. શનિ, ૧૯૫૧

સુજ્ઞ ભાઈશ્રી મોહનલાલ પ્રત્યે શ્રી કર્મન,

પત્ર ૧ મળ્યું છે. જેમ જેમ ઉપાધિનો ત્યાગ થાય તેમ તેમ સમાધિસુખ પ્રગટે છે. જેમ જેમ ઉપાધિનું ગ્રહણ થાય તેમ તેમ સમાધિસુખ હાનિ પામે છે. વિચાર કરીએ તો આ વાત પ્રત્યક્ષ અનુભવરૂપ થાય છે. જો કંઈ પણ આ સંસારના પદાર્થોનો વિચાર કરવામાં આવે, તો તે પ્રત્યે વૈરાગ્ય આવ્યા વિના રહે નહિ, કેમકે માત્ર અવિચારે કરીને તેમાં મોહબુદ્ધિ રહે છે.

‘આત્મા છે,’ ‘આત્મા નિત્ય છે,’ ‘આત્મા કર્મનો કર્તા છે,’ ‘આત્મા કર્મનો લોકતા છે,’ તેથી ‘નિવૃત્ત થઈ શકે છે,’ અને ‘નિવૃત્ત થઈ શકવાના સાધન છે’ એ છ કારણો જેને વિચારે કરીને સિદ્ધ થાય, તેને વિવેકજ્ઞાન અથવા સમ્યક્દર્શનની પ્રાપ્તિ ગણવી એમ શ્રી જીને નિરૂપણ કર્યું છે, જે નિરૂપણ મુમુક્ષુ જીવે વિશેષ કરી અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે.

પૂર્વના કોઈ વિશેષ અભ્યાસબળથી એ છ કારણોનો વિચાર ઉત્પન્ન થાય છે, અથવા સત્સંગના આશ્રયથી તે વિચાર ઉત્પન્ન થવાનો યોગ બને છે.

અનિત્ય પદાર્થ પ્રત્યે મોહબુદ્ધિ હોવાને લીધે આત્માનું અસ્તિત્વ નિત્યત્વ અને અવ્યાબાધ સમાધિસુખ ભાનમાં આવતું નથી. તેની મોહબુદ્ધિમાં જીવને અનાદિથી એવું એકાગ્રપણું ચાલ્યું આવે છે કે, તેનો વિવેક કરતાં કરતાં જીવને મુંઝાઈને પાછું વળવું પડે છે, અને તે મોહગ્રંથી છેલ્લાનો વખત આવવા પહેલાં તે વિવેક છોડી દેવાનો યોગ પૂર્વકાળે ઘણીવાર બન્યો છે; કેમકે જેનો અનાદિકાળથી

૬૬ : શ્રીમદ્ અને ગાંધીજી

અભ્યાસ છે, તે અત્યંત પુરૂષાર્થ વિના અલ્પકાળમાં છોડી શકાય નહિ; માટે ફરી ફરી સત્સંગ, સત્શાસ્ત્ર અને પોતામાં સરળ વિચારદશા કરી તે વિષયમાં વિશેષ શ્રમ લેવો યોગ્ય છે, જેના પરિણામમાં નિત્ય શાશ્વત સુખસ્વરૂપ એવું આત્મજ્ઞાન થઈ, સ્વરૂપઆવિર્ભાવ થાય છે. એમાં પ્રથમથી ઉત્પન્ન થતાં સંશય ધીરજથી અને વિચારથી શાંત થાય છે. અધીરજથી અથવા આડી કડપના કરવાથી માત્ર જીવને પોતાના હિતનો ત્યાગ કરવાનો વખત આવે છે; અને અનિત્ય પદાર્થનો રાગ રહેવાથી તેના કારણે ફરી ફરી સંસારપરિભ્રમણનો યોગ રહ્યા કરે છે.

કંઈ પણ આત્મવિચાર કરવાની ઈચ્છા તમને વર્તે છે એમ જાણી, ઘણા સંતોષ થયો છે. તે સંતોષમાં મારો કંઈ સ્વાર્થ નથી. માત્ર તમે સમાધિને રસ્તે ચઢવા ઈચ્છો છો તેથી સંસાર કલેશથી નિવર્તવાનો તમને પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે, એવા પ્રકારનો સંલવ દેખી સ્વભાવે સંતોષ થાય છે. એજ વિનંતિ.—પત્રાંક, ૫૭૦

—આ૦ સ્વ૦ પ્રણામ.

આણંદ, આસો સુદ, શુક્ર ૧૬૫૨

આત્માર્થી ભાઈ શ્રી મોહનલાલ પ્રત્યે, કરબન

તમારો લખેલો કાગળ મળ્યો હતો. આ કાગળથી ટુંકામાં ઉત્તર લખ્યો છે:

નાતાલમાં સ્થિતિ કરવાથી તમારી કેટલીક સહ-વૃત્તિઓ વિશેષતા પામી છે, એમ પ્રતીતિ થાય છે; પણ તમારી તેમ વર્તવાની ઉત્કૃષ્ટ ઇચ્છા તેમાં હેતુભૂત છે. રાજકોટ કરતાં નાતાલ કેટલીક રીતે તમારી વૃત્તિને ઉપકાર કરી શકે એવું ક્ષેત્ર ખરૂં, એમ માનવામાં હાનિ નથી; કેમકે તમારી સરળતા સાચવવામાં અંગત વિઘ્નનો ભય રહી શકે એવા પ્રપંચમાં અનુસરવાનું દબાણ નાતાલમાં ઘણું કરીને નહિ; પણ જેની સહ-વૃત્તિઓ વિશેષ બળવાન ન હોય, અથવા નિર્બળ હોય, અને તેને ઇંગ્લંડાદિમાં સ્વતંત્રપણે રહેવાનું હોય તો અલક્ષ્યાદિ વિષેમાં તે દોષિત થાય એમ લાગે છે.

૬૮ : શ્રીમદ્ અને ગાંધીજી

જેમ તમને નાતાલક્ષેત્રમાં પ્રપંચનો વિશેષ યોગ નહિ હોવાથી તમારી સદ્વૃત્તિઓ વિશેષતા પામી, તેમ રાજકોટ જેવામાં કઠણ પડે એ યથાર્થ છે; પણ કોઈ સારાં આર્યક્ષેત્રમાં સત્સંગાદિ યોગમાં તમારી વૃત્તિઓ નાતાલ કરતાં પણ વિશેષતા પામત એમ સંભવે છે. તમારી વૃત્તિઓ જોતાં તમને નાતાલ અનાર્ય ક્ષેત્રરૂપે અસર કરે એવું મારી માન્યતામાં ઘણું કરીને નથી; પણ સત્સંગાદિ યોગની ઘણું કરીને પ્રાપ્તિ ન થાય તેથી કેટલુંક આત્મનિરાકરણ ન થાય, તે રૂપ હાનિ માનવી કંઈક વિશેષ યોગ્ય લાગે છે.

અત્રેથી ‘આર્ય આચારવિચાર’ સાચવવા સંબંધી લખ્યું હતું તે આવા ભાવાર્થમાં લખ્યું હતું:— ‘આર્ય આચાર’ એટલે મુખ્ય કરીને દયા, સત્ય, ક્ષમાદિ ગુણોનું આચરવું તે; અને ‘આર્ય વિચાર’ એટલે મુખ્ય કરીને આત્માનું અસ્તિત્વ, નિત્યત્વ, વર્તમાનકાળ સુધીમાં તે સ્વરૂપનું અજ્ઞાન તથા તે અજ્ઞાન અને અભાનનાં કારણો, તે કારણોની નિવૃત્તિ અને તેમ થઈ અવ્યાખાધ આનંદસ્વરૂપ અભાન એવા

નિજ પદને વિષે સ્વાભાવિક સ્થિતિ થવી તે. એમ સંક્ષેપે મુખ્ય અર્થથી તે શબ્દો લખ્યા છે.

વર્ણાશ્રમાદિપૂર્વક આચાર તે સદાચારના અંગભૂત જેવા છે. વર્ણાશ્રમાદિપૂર્વક, વિશેષ પારમાર્થિક હેતુ વિના તો વર્તવું યોગ્ય છે; એમ વિચારસિદ્ધ છે; જે કે વર્ણાશ્રમધર્મ વર્તમાનમાં બહુ નિર્બળ સ્થિતિને પામ્યો છે; તો પણ આપણે તો જ્યાં સુધી ઉત્કૃષ્ટ ત્યાગદશા ન પામીએ, અને જ્યાં સુધી ગૃહસ્થાશ્રમમાં વાસ હોય, ત્યાં સુધી તો વાણિયારૂપ વર્ણધર્મને અનુસરવો તે યોગ્ય છે. કેમકે અભક્ષાદિ ગ્રહણનો તેનો વ્યવહાર નથી. ત્યારે એમ આશંકા થવાં યોગ્ય છે કે, “લુહાણા પણ તે રીતે વર્તે છે, તો તેનાં અન્નાહારાદિ ગ્રહણ કરતાં શું હાનિ?” તો તેના ઉત્તરમાં એટલું જણાવવું યોગ્ય થઈ શકે કે, વગર કારણે તેવી રીતિ પણ બદલાવવી ઘટતી નથી; કેમકે તેથી પછી ખીજા સમાગમવાસી કે પ્રસંગાદિ આપણી રીતિ જેનાર ગમે તે વર્ણનું ખાતાં બાધ નથી એવા ઉપદેશના નિમિત્તને પામે. લુહાણાને ત્યાં અન્નાહાર લેવાથી વર્ણધર્મ હાનિ

૭૦ : શ્રીમદ્ અને ગાંધીજી

પામતો નથી; પણ મુસલમાનને ત્યાં અન્નાહાર લેતાં તો વર્ણધર્મની હાનિનો વિશેષ સંભવ છે, અને વર્ણધર્મ લોપવારૂપ દોષ કરવા જેવું થાય છે. આપણે કંઈ લોકના ઉપકારાદિ હેતુથી તેમ વર્તાવું. થતું હોય, અને રસલુબ્ધતાબુદ્ધિથી તેમ વર્તાવું ન થતું હોય, તો પણ ખીબ્લ તેનું અનુકરણ તે હેતુને સમજ્યા વિના ઘણું કરીને કરે, અને અંતે અલક્ષાદિ ગ્રહણ કરવામાં પ્રવૃત્તિ કરે એવા નિમિત્તનો હેતુ આપણું તે આચરણ છે. માટે તેમ નહિ વર્તાવું તે, એટલે મુસલમાનાદિના અન્નાહારાદિનું ગ્રહણ નહિ કરવું તે ઉત્તમ છે. તમારી વૃત્તિની કેટલીક પ્રતીતિ આવે છે, પણ તેથી ઊતરતી વૃત્તિ હોય તો તે જ પોતે અલક્ષાદિ આહારના યોગને ઘણું કરીને તે રસ્તે પામે. માટે એ પ્રસંગથી દૂર રહેવાય તેમ વિચારવું કર્તાવ્ય છે.

દયાની લાગણી વિશેષ રહેવા દેવી હોય તો જ્યાં હિંસાનાં સ્થાનકો છે, તથા તેવા પદાર્થો લેવાય દેવાય છે, ત્યાં રહેવાનો અથવા જવા આવવાનો પ્રસંગ ન

થવા દેવો જોઈએ, નહિ તો જેવી જોઈએ તેવી ઘણું કરીને દયાની લાગણી ન રહે; તેમજ અલક્ષ પર વૃત્તિ ન જવા દેવા અર્થે, અને તે માર્ગની ઉન્નતિનાં નહિ અનુમોદનને અર્થે અલક્ષાદિ ગ્રહણ કરનારનો આહારાદિ અર્થે પરિચય ન રાખવો જોઈએ.

જ્ઞાનદષ્ટિએ જોતાં જ્ઞાત્યાદિ લેહનું વિશેષાદિપણું જણાતું નથી; પણ લક્ષાલક્ષલેહનો તો ત્યાં પણ વિચાર કર્તાવ્ય છે. અને તે અર્થે મુખ્ય કરીને આ વૃત્તિ રાખવી ઉત્તમ છે. કેટલાક કાર્યો એવાં હોય છે કે, તેમાં પ્રત્યક્ષ દોષ હોતો નથી, અથવા તેથી દોષ થતો હોતો નથી, પણ તેને અંગે ખીજા દોષોનો આશ્રય હોય છે, તે પણ વિચારવાનને લક્ષ રાખવો ઉચિત છે. નાતાલના લોકોના ઉપકાર અર્થે કદાપિ તમારું એમ પ્રવર્તાવું થાય છે એમ પણ નિશ્ચય ન ગણાય, જો ખીજે કોઈ પણ સ્થળે તેવું વર્તન કરતાં બાધ ભાસે, અને વર્તાવાનું ન બને તો માત્ર તે હેતુ ગણાય વળી તે લોકોના ઉપકાર અર્થે વર્તાવું જોઈએ

૭૨ : શ્રીમદ્ અને ગાંધીજી

એમ વિચારવામાં પણ કંઈક તમારા સમજવાકેર થતું હશે એમ લાગ્યા કરે છે. તમારી સદ્વૃત્તિની કંઈક પ્રતીતિ છે, એટલે આ વિષે વધારે લખવું યોગ્ય દેખાતું નથી, જેમ સદાચાર અને સદ્વિચારનું આરાધન થાય તેમ પ્રવર્તવું યોગ્ય છે.

બાજી ઊતરતી જ્ઞાતિઓ અથવા મુસલમાનાદિનાં કોઈ તેવાં નિમંત્રણોમાં અન્નાહારાદિને બદલે નહિ રાંધેલો એવો ફળાહાર આદિ લેતાં તે લોકોનો ઉપકાર સાચવવાનો સંભવ વહેતો હોય, તો તેમ અનુસરો તો સાડું છે. એ જ વિનંતિ.

—પત્રાંક, ૭૧૭.

*

મં ગાંધીજીની શ્રીમદ્ પ્રતિ ભવ્ય ભાવાંજલિ

(મં ગાંધીજીએ ‘ શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જ્યંતિ ’ ઉજવવા પ્રસંગે તથા પોતે લખેલ ‘ આત્મકથા ’ પુઠ્ઠાં શ્રીમદ્ના વિશિષ્ટ જીવનનો પરિચય આપેલ છે, તે અંગેના થોડાક માત્રવ્ય પ્રસંગો પેટા મથાળાપૂર્વક અત્રે આપવામાં આવેલ છે, જે શ્રીમદ્ની વિશિષ્ટ જીવનવિભૂતિ સમજવા વિચારક માટે ઉપયોગી નિવડવા સંભવ.) —સંગ્રાહક

રસ્કન અને ટોલસ્ટોયથી ઉચ્ચપદ

“ The more I consider his life and his writings, the more I consider him to have been the best Indian of his times. Indeed, I put him much higher than Tolstoy in religious perception.”

—ગાંધીજી

“ મારા જીવન પર શ્રી રાજચંદ્રલાઈનો એવોસ્થાયી પ્રભાવ પડ્યો છે કે હું એનું વર્ણન કરી શકતો નથી.

૭૪ : શ્રીમદ્ અને ગાંધીજી

હું કેટલાયે વર્ષોથી ભારતમાં ધાર્મિક પુરૂષની શોધમાં છું પરંતુ એમના જેવા ધાર્મિક પુરૂષ હિંદમાં હજુ સુધી મેં જોયા નથી કે જે રાયચંદલાઈની હરીકાઈમાં આવી શકે. એમનામાં જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ભક્તિ હતા. ઢાંગ, પક્ષપાત યા રાગ-દ્વેષ નહીં હતા. એમનામાં એક એવી મહાન શક્તિ હતી કે જેનાં દ્વારા તેઓ પ્રાપ્ત થયેલા પ્રસંગનો પૂર્ણ લાભ ઉઠાવી શકતા. એમનાં લેખ અંગ્રેજ તત્ત્વજ્ઞાનીઓની અપેક્ષાએ વિચક્ષણુ, ભાવનામય અને આત્મદર્શી છે. યુરોપના તત્ત્વજ્ઞાનીઓમાં હું ટોલસ્ટોય પ્રથમ શ્રેણીના અને રસ્કિનને બીજી શ્રેણીના વિદ્વાન સમજું છું, પરંતુ રાયચંદલાઈનો અનુભવ એ બંનેથી પણ ચઢેલો હતો.”

*

*

*

“આ મહાપુરૂષના જીવનલેખોનું આપ અવકાશના વખતે અભ્યાસ કરશો તો આપ પર તેની બહુ સારી છાપ પડશે. તેઓ પ્રાયઃ કહ્યા કરતા હતા કે હું કોઈ વાડાનો નથી અને કોઈ વાડામાં રહેવા ચાહતો નથી. એ બધા ઉપધર્મ મર્યાદિત છે, અને ધર્મ તો અમર્યા-

હિત છે, જેની વ્યાખ્યા પણ પૂરી કહી શકાતી નથી. રાયચંદલાઈ પોતે અવેરાતના ધંધાથી નિવૃત્ત થાય કે તુરત પુસ્તક હાથમાં લે.”

જજ ઓર વાઈસરાય જૈસી બુદ્ધિપ્રતિભા

“યદિ ઉનકી ઇચ્છા હોતી તો ઉનમેં ઐસી શક્તિ થી કિ વે એક અચ્છે પ્રતિભાશાલી જજ યા વાઈસરાય હો શકતે । યહ અતિશયોક્તિ નહિ, કિન્તુ મેરે મન પર ઉનકી છાપ હૈ । ઉનકો વિચક્ષણતા દૂસરે પર અપની છાપ લગા દેતી થી ।”

“The more I consider his life and his writings, the more I consider him to have been the best Indian of his times. Indeed, I put him much higher than Tolstoy in religious perception.”

—ગાંધીજી

*

*

*

હિન્દુ ધર્મમાં શંકા નિવારક

“મારી ઉપર ત્રણ પુરૂષોએ ઊંડી છાપ પાડી છે. ટોલસ્ટોય, રસ્કિન અને રાયચંદલાઈ. ટોલસ્ટોયની

૭૬ : શ્રીમદ્ અને ગાંધીજી

તેમનાં અમુક પુસ્તક દ્વારા અને તેમની સાથેના થોડા પત્રવ્યવહારથી, રસ્કિનની તેનાં એક જ પુસ્તક ‘અન્ટુ ધી લાસ્ટ’થી જેનું ગુજરાતી નામ મેં ‘સર્વોદય’ રાખ્યું છે, અને રાયચંદલાઈ તેમની સાથેના ગાઠ પરિચયથી. હિન્દુ ધર્મમાં મને શંકા પેદા થઈ તેનાં નિવારણમાં મદદ કરનારા રાયચંદલાઈ હતા. ”

સહજ વૈરાગી

“આપણે સંસારી જીવો છીએ, ત્યારે શ્રીમદ્ અસંસારી (સંસારથી વિરક્ત) હતા, આપણને અનેક યોનિમાં ભટકવું પડશે, ત્યારે શ્રીમદ્ને કદાચ એક ભવ ખસ થાઓ, આપણે મોક્ષથી દૂર ભાગતા હોઈશું, ત્યારે શ્રીમદ્ વાયુવેગે મોક્ષ તરફ ધસી રહ્યા હતા.

બાહ્ય આડંબરથી મનુષ્ય વીતરાગ નથી થઈ શકતો, વીતરાગતા એ આત્માની પ્રસાદી છે, અનેક જન્મના પ્રયત્ને મળી શકે છે, એમ હરકોઈ માણસ અનુભવી શકે છે. રાગોને કાઢવા પ્રયત્ન કરનાર જાણે છે કે

રાગ-રહિત થવું કઠિન છે ! એ રાગરહિત દશા કવિને સ્વાભાવિક હતી. એમ મારી ઉપર છાપ પડી હતી.”

“ મોક્ષનું પ્રથમ પગથીયું વીતરાગતા છે. જ્યાં સુધી જગતની એક પણ વસ્તુમાં મન ખૂંચેલું હોય, ત્યાં સુધી મોક્ષની વાત કેમ ગમે ? અથવા ગમે તો કેવળ કાનને જ-એટલે જેમ આપણને અર્થ જાણ્યા, સમજ્યા વિના કોઈ સંગીતનો સૂર જ ગમી જાય, તેમ એવી માત્ર કર્ણપ્રિય ગમ્મતમાંથી મોક્ષને અનુસરનારું વર્તન આવતા ઘણો કાળ વહી જાય, આંતરવૈરાગ્ય વિના મોક્ષની લગની ન થાય, એવી વૈરાગ્યલગની કવિની હતી. ”

*

*

*

પોતાના બે વર્ષના (મુંબઈના) ગાઠ પરિચયમાં ગાંધીજીએ શ્રીમદ્ને જે વૈરાગ્યયુક્ત જોયેલા તેનું શબ્દચિત્ર એક કુશળ ચિત્રકારને છાજે તેવું શ્રીમદ્ની નીચેની બે કડી બોલવાપૂર્વક આપે છે.

ઉત્કૃષ્ટ વૈરાગી

“૧. અપૂર્વ અવસર એવો ક્યારે આવશે ?
ક્યારે થઈશું બાહ્યાંતર નિર્ગ્રંથ જો;
સર્વ સંબંધનું બંધન તીક્ષ્ણ છેદીને,
વિચરશું કવ મહત્ પુરૂષને પંથ જો....અપૂર્વ૦”

૨. સર્વભાવથી ઔદાસીન્યવૃત્તિ કરી,
માત્ર દેહ તે સંયમહેતુ હોય જો;
અન્ય કારણે અન્ય કશું કલ્પે નહિ,
દેહે પણ કિંચિત્ મૂર્ચ્છા નવ જોય જો....અપૂર્વ૦”

“ જે વૈરાગ્ય એ કડીઓમાં ઝળહળી રહ્યો છે,
તે મેં તેમના બે વર્ષના ગાઠ પરિચયમાં ક્ષણે ક્ષણે
તેમનામાં જોયેલો. તેમને ખાતાં, બેસતાં, સૂતાં, પ્રત્યેક
ક્રિયા કરતાં તેમનામાં વૈરાગ્ય તો હોય જ. કોઈ વખત
આ જગતના કોઈ પણ વૈભવને વિશે તેમને મોહ
થયો હોય એમ મેં જોયું નથી. ”

*

*

*

દયા-ધર્મની મૂર્તિ

મં ૦ ગાંધીજી ૧૫-૧૧-૧૯૨૧ના રોજ ‘શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર જયંતિ’ પ્રસંગે અમદાવાદમાં પ્રમુખસ્થાનેથી બોલ્યા હતા કે—

“ રાજચંદ્રલાઈ સાથેનો મારો પ્રસંગ એક જ દિવસનો ન હતો. ઈ. સ. ૧૮૯૧ના જુનની આખરે મુંબઈમાં ઉતરીને હું પહેલવહેલો જે ઘરમાં ગયેલો તે મને ખરાખર યાદ છે. ડો. મહેતાએ ને લાઈ રેવા-શંકર જગજીવને મારી તેમની સાથે ઓળખાણ કરાવી.

“ ત્યારથી એમના મરણાંત સુધીનો અમારો સંબંધ નિકટમાં નિકટ રહ્યો હતો. ઘણીવાર કહીને લખી ગયો છું કે મેં ઘણાના જીવનમાંથી ઘણું લીધું છે, પણ સૌથી વધારે કોઈના જીવનમાંથી મેં ગ્રહણ કર્યું હોય તો તે કવિશ્રીના જીવનમાંથી છે. દયા-ધર્મ પણ હું તેમના જીવનમાંથી શીખ્યો છું. ખૂન કરનાર ઉપર પણ પ્રેમ કરવો એ દયા-ધર્મ મને કવિશ્રીએ શીખવ્યો છે. એ ધર્મનું તેમની પાસેથી મેં કુંડા ભરીને પાન કર્યું છે.

૮૦ : શ્રીમદ્ અને ગાંધીજી

“ તેઓ ઘણીવાર કહેતા કે ચોપાસથી કોઈ બર-
છીએ ભોંકે તે સહી શકું પણ જગતમાં જે જૂઠું,
પાખંડ અત્યાચાર ચાલી રહ્યા છે, ધર્મને નામે અધર્મ
વર્તી રહ્યો છે, તેની બરછી સહન થઈ શકતી નથી.
અત્યાચારોથી ઉકળી રહેલા તેમને ઉકળી જતાં મેં
ણીવાર જોયા છે. તેમને આખું જગત પોતાના સગા
જેવું હતું. આપણા ભાઈ કે બહેનને મરતાં જોઈને
જે કવેશ આપણને થાય છે, તેટલો કવેશ તેમને
જગતમાં દુઃખને, મરણને જોઈને થતો. ”

×જિતેન્દ્રિયયુક્ત સંયમી જીવન

“ તેમની રહેણી-કહેણી હું આદરપૂર્વક પણ ઝીણુ-
વટથી તપાસતો. ભોજનમાં જે મળે તેથી સંતુષ્ટ
રહેતા. પહેરવેશ સાદો, પહેરણુ, અંગરખું, ખેસ,
ગરભસૂતરો ફેંટો ને ઘોતી. એ કંઈ બહુ સાઈ કે

×ઈં દ્રિયથી અતીત અતીન્દ્રિય આત્મા જેણે જિત્યો તેજ ખરો
જિતેન્દ્રિય છે. ‘જિતેન્દ્રિય’, ‘જિતમોહ’ ને ‘ક્ષીણમોહ’ આ
ત્રણ શ્રેણીમાં પછીની બે શ્રેણી ત્યાર પછીજ પામી શકાય છે.—સં૦

ઇન્દ્રીઅંધ રહેતા એમ મને સ્મરણ નથી. લોચે બેસવું, ખુરસીએ બેસવું અને સરખું હતું. સામાન્ય રીતે તેઓ પોતાની દુકાનમાં ગાદીએ બેસતા.”

“તેમની ચાલ ધીમી હતી, અને જોનાર સમજી શકે કે ચાલતાં પણ પોતે વિચારમાં ગ્રસ્ત છે. આંખમાં ચમત્કાર હતો. અત્યંત તેજસ્વી, વિહ્વળતા જરાએ ન હતી, આંખમાં એકાગ્રતા લખેલી હતી. ચહેરો ગોળાકાર, હોઠ પાતળા, નાક અણીદાર નહિ, ચપટું પણ નહિ, શરીર એકવડું, કદ મધ્યમ, વર્ણ શ્યામ, દેખાવ શાંતમૂર્તિનો હતો. તેમના કંઠમાં એટલું બધું માધુર્ય હતું કે તેમને સાંભળતા માણસ થાકે નહિ. ચહેરો હસમુખો ને પ્રકુલ્લિત હતો, તેની ઉપર અંતરાનંદની છાયા હતી.”

“ ભાષા એટલી પરિપૂર્ણ હતી કે તેમને પોતાના વિચારો બતાવતા કેઈ દિવસ શબ્દ ગોતવો પડ્યો છે, એમ મને યાદ નથી. કાગળ લખવા બેસે ત્યારે ભાષ્યેજ શબ્દ બદલતા મેં તેમને જોયા હશે, છતાં

૮૨ : શ્રીમદ્ અને ગાંધીજી

વાંચનારને એમ નહીં લાગે કે કયાંયે વિચાર અપૂર્ણ છે કે વાક્યરચના તૂટેલી છે અથવા શબ્દની પસંદગીમાં ખોડ છે. આ વર્ણન સંયમીને વિશે સંભવે. ”

નીતરતું સત લખાણ

“ શ્રીમદ્નું લખાણ અધિકારીને સારું છે, બધા વાંચનાર તેમાં રસ નહિ લઈ શકે, ટીકાકારને તેની ટીકાનું કારણ મળશે, પણ શ્રદ્ધાવાન તો તેમાંથી રસજ લૂંટશે. તેમનાં લખાણમાં ‘સત’ નીતરી રહ્યું છે, એવો મને હંમેશા લાસ આવ્યો છે. તેમણે પોતાનું જ્ઞાન બતાવવા સારું એક પણ અક્ષર નથી લખ્યો, લખનારનો હેતુ વાંચનારને પોતાના આત્માનંદમાં ભાગીદાર બનાવવાનો હતો. જેને આત્મકલેશ ટાળવો છે, જે પોતાનું કર્તવ્ય જાણવા ઉત્સુક છે; તેને શ્રીમદ્ના લખાણમાંથી બહુ મળી રહેશે એવો મારો વિશ્વાસ છે. પછી ભલે તે હિન્દુ હો કે અન્યધર્મી. ”

જે અનુભવ્યું તે જ લખ્યું

“ તેમનાં લખાણોમાં એક અસાધારણતા એ છે કે

પોતે જે અનુભવ્યું તે જ લખ્યું, તેમાં ક્યાંયે કૃત્રિમતા નથી. બીજાની ઉપર છાપ પાડવા સાડું એક લીટી પણ લખી હોય એમ મેં જોયું નથી. તેમની પાસે હંમેશા કંઈકે ધર્મપુસ્તક અને એક કોરી ચોપડી પડેલા હોય. એ ચોપડીમાં પોતાના મનમાં જે વિચારો આવે તે લખી નાંખે કોઈ વેળા ગદ્ય ને કોઈ વેળા પદ્ય.”

શ્રીમદ્નો વાસ્તવિક ધર્મ

“ રાયચંદલાઈના ધર્મનો વિચાર આપણે કરીએ, તેના પહેલાં ધર્મનું સ્વરૂપ જે તેમણે આલેખ્યું હતું, તે જોઈ જવું અગત્યનું છે.

ધર્મ એટલે અમુક મતમતાંતર નહીં, ધર્મ એટલે શાસ્ત્રોને નામે ઓળખાતાં પુસ્તકોને વાંચી જવા કે ગોખી જવા અથવા તેમાં કહેલું બધું માનવું જ એ પણ નહીં.

“ ધર્મ એ આત્માનો^x ગુણ છે, અને માનવજાતિને

^x ધર્મ એ આત્માનો મુલ્ય છે, મુલ્ય ગુણી વિના ન જ હોય.
‘ આત્માનો ધર્મ આત્મામાં જ છે. ’

૮૪ : શ્રીમદ્ અને ગાંધીજી

વિશે દૃશ્ય કે અદૃશ્યરૂપે રહેતો છે. ધર્મવડે આપણે મનુષ્યજીવનનું કર્તાવ્ય જાણી શકીએ છીએ, ધર્મવડે આપણે ખીજા જીવો-પ્રત્યેનો આપણે ખરો સંબંધ ઓળખી શકીએ. આ બધું જ્યાં સુધી આપણે પોતાને ન ઓળખીએ ત્યાં સુધી ન જ બની શકે એ તો દેખીતું છે. તેથી ધર્મ એટલે જે વડે આપણે પોતાને ઓળખી શકીએ તે સાધન.” (અર્થાત્ આત્માનો ગુણ તે ધર્મ.)

“ આ પુરુષે ધાર્મિક બાબતમાં માફ હૃદય જીતી લીધું, અને હજુ સુધી કોઈ પણ માણસે મારા હૃદય પર તેવો પ્રભાવ પાડ્યો નથી. ”

સર્વધર્મ સમભાવી

“ રાયચંદલાઈને ખીજા ધર્મ પ્રત્યે અનાદર ન હતો, વેદાંત પ્રત્યે પક્ષપાત પણ ન હતો. વેદાંતિને તો કવિ વેદાંતીજ જણાય. મારી સાથે ધર્મચર્ચા કરતાં મને કોઈ દિવસે તેમણે એવું તો કહ્યું જ નહીં કે મોક્ષ મેળવવા સાફ મારે અમુક ધર્મને અવલંબવો જોઈએ....ધર્મના ઝગડાથી તેમને હંમેશા કંટાળો

આવતો, તેમાં ભાગ્યેજ પડતાં. બધા ધર્મની ખૂબીઓ જોઈ જતાં ને તે તે ધર્મની પાસે મૂકતાં. દક્ષિણ આફ્રિકાના મારા પત્રવ્યવહારમાં પણ મેં તેમની પાસેથી એજ વસ્તુ મેળવી હતી.”

સંપૂર્ણ પ્રમાણિક : વ્યવહારકુશળ અને ધર્મકુશળ

“ ધાર્મિક મનુષ્યનો ધર્મ તેનાં પ્રત્યેક કાર્યમાં અળહળતો હોવો જોઈએ, જે રાયચંદલાઈએ પોતાના જીવનમાં સિદ્ધ કરી બતાવ્યો હતો. તેઓ રેવાશંકર જગજીવનના ભાગીદાર હતા. પોતાના વ્યવહારમાં તેઓ સંપૂર્ણ પ્રકારે પ્રમાણિકપણે વર્તતા એવી મને તેમનાં જીવન ઉપરથી છાપ પડી હતી. તેઓ જ્યારે સોદા કરતાં ત્યારે હું કોઈ વાર અચાનક જઈ ચડતો. તેમની વાત સ્પષ્ટ અને એકજ પ્રકારની હતી. ચાલાકી સરખી કોઈ વસ્તુ મેં તેમનામાં જોયેલ નહિ. ખીજાની ચાલાકી પોતાને અસહ્ય માલુમ પડતાં તેઓ તુરત ખોલી ઊઠતાં, તે વખતે તેમની ભૂકુટિ પણ ચડી જતી ને આંખમાં લાલાશ આવી જતી તે હું દેખતો હતો.

૮૬ : શ્રીમદ્ અને ગાંધીજી

ધર્મકુશળ લોક, વ્યવહારકુશળ નથી હોતા તે શંકાને રાયચંદલાઈએ મિથ્યા સિદ્ધ કરી બતાવી હતી. પોતાના વ્યાપારમાં પૂરી સાવધાની અને હોશિયારીથી તેઓ વર્તતા. તેમનામાં જો કોઈ વચન કે તર્ક નીકળતો તો તે અધિકાંશ સાચોજ નીકળતો. એટલી સાવધાની તથા હોશિયારી હોવા છતાં તેઓ વ્યાપારની ઉદ્વિગ્નતા અથવા ચિંતા કરતાં નહિ. હુકાનમાં બેઠા પોતાનું કામ પૂરું થાય ત્યારે તેમની પાસે પહેલું ધાર્મિક પુસ્તક અથવા કોરી ચોપડી હાથમાં લેતાં, કે જેમાં પોતે પોતાના ઉદ્દગાર લખતા હતા. મારા જેવા જિજ્ઞાસુ તેઓ પાસે રોજ આવતાંજ રહેતા અને તેઓની સાથે ધર્મચર્ચા કરવામાં સંકોચાતા નહિ. આવા પ્રકારનો અપવાદ હોવા છતાં પણ વ્યવહારકુશળતા સાથે ધર્મપરાયણતાનો સુંદર મેળ જેટલો મેં કવિમાં જોયો તેટલો મેળ અન્ય કોઈમાં પણ મને દેખવામાં આવ્યો નથી. ”

શ્રીમદ્ની નીડરતા, આત્મા મેળવવાની ધગશ અને તે માટે કરવી જોઈતી તપશ્ચર્યા માટેનો પ્રયત્ન

કરવાનું જણાવતાં મં ગાંધીજીએ વિ. સં. ૧૯૮૨
કાર્તિકી પૂર્ણિમાએ અમદાવાદ માંડવીમાં આપેલા
વ્યાખ્યાનમાં કહ્યું હતું કે—

ચૈતન્ય-આત્માની જ એક તમન્ના

“ જે વસ્તુ આત્માને દૂધ જેવી દેખાય છે તેવો
જગતમાં કોઈનો પણ ડર રાખ્યા વિના પ્રગટ કરવાની
શક્તિ આપણે એ પુરુષના સ્મરણમાંથી આજે મેળવીએ.
ડર એક માત્ર ચૈતન્યનો રાખીએ, ચોવીસે કલાક,
રખેને એ હંમેશા ખબરદારી કરનારો દુભાશે તો
નહિ એવી ચિંતા રાખીએ. રાજચંદ્રના જીવનમાંથી
તેમની અનંત તપશ્ચર્યા શીખીએ, અને જે અનંત
તપશ્ચર્યાને પરિણામે તેઓ ચૈતન્યની આરાધના કરતાં
શીખ્યા તે સમજીએ, અને આપણી અદ્વૈતા વિચારી
બકરી જેવાં રાંક બની, આપણામાં વિરાજતા ચૈતન્યને
વિચારી સિંહ જેવા સમર્થ બનીએ તો જીવનનું
સાર્થક્ય છે. ”

૮૮ : શ્રીમદ્ અને ગાંધીજી

મં ગાંધીજીનું જ્યંતિ સમાપ્તિ અવસરે અંતિમ કથન

“ તેમનાં જીવનમાંથી ચાર વાતોની આપણને શિક્ષા મળે છે.—

(૧) શાશ્વત (આત્મા) વસ્તુમાં તન્મયતા, (૨) જીવનની સરળતા, (૩) સમસ્ત વિશ્વ સાથે એક સરખી વૃત્તિથી વ્યવહાર (૪) સત્ય અને અહિંસામય જીવન.”

એક રમૂજી સંવાદ

મં ગાંધીજી ‘રાયચંદલાઈના કેટલાક સ્મરણો’ તરીકે પોતાના પુઠ ‘આત્મકથા’ માં લખે છે:—

“ તેમની સાથેનો એક સંવાદ મને યાદ છે. એક વેળા હું મિસિસ ગ્લેડસ્ટનની—ગ્લેડસ્ટન પ્રત્યેના પ્રેમની સ્તુતિ કરતો હતો. આમની સભામાં પણ મિસિસ ગ્લેડસ્ટન પોતાના પતિને ચાળનાવીને પાતાં. આ વસ્તુનું પાલન આ નિયમબદ્ધ દંપતીના જીવનનો એક નિયમ થઈ પડ્યો હતો, એ મેં ક્યાંક વાંચેલું. તે મેં કવિને વાંચી સંભળાવ્યું ને તેને અંગે મેં દંપતીપ્રેમની સ્તુતિ કરી.

“ રાયચંદલાઈ બોલ્યા, એમાં તમને મહત્વનું શું લાગે છે ? મિસિસ ગ્વેડસ્ટનનું પત્નીપણું કે તેનો સેવાભાવ ? જો તે બાઈ ગ્વેડસ્ટનના બેન હોત તો ? અથવા તેની વફાદાર નોકર હોત તો ? ને તેટલા જ પ્રેમથી ચા આપત તો ? એવી બહેનો, એવા નોકરોનાં દષ્ટાંતો આપણને આજે નહિ મળે ? અને નારીબળતિને બદલે એવો પ્રેમ નરબળતિમાં જોયો હોત તો તમને સાનંદાશ્ચર્ય થાત ? હું કહું છું તે વિચારજો.

રાયચંદલાઈ પોતે વિવાહિત હતા. તે વેળા તો મને તેમનું વચન કઠોર લાગેલું એનું મને સ્મરણ છે, પણ તે વચને મને લોહચુંબકની જેમ પકડ્યો. પુરૂષ ચાકરની એવી વફાદારીની કિંમત પત્નીની વફાદારી કરતાં તો હબ્બર ગણી ચડે ! પતિ-પત્ની વચ્ચે ઐક્ય હોય અને તેમની વચ્ચે પ્રેમ હોય એમાં આશ્ચર્ય નથી. નોકર શેઠ વચ્ચે તેવો પ્રેમ કેળવવો પડે. મારે પત્ની સાથે કેવો સંબંધ રાખવો ? પત્નીને વિષય-ભોગનું વાહન બનાવવી એમાં પત્ની પ્રત્યે ક્યાં વફાદારી

૯૦ : શ્રીમદ્ અને ગાંધીજી

આવે છે? હું જ્યાં લગી વિષયવાસનાને આધીન રહું ત્યાં લગી મારી વક્ષાદારીની પ્રાકૃત કિંમત જ ગણાય ”

મં ગાંધીજીને શ્રીમદ્નું ઉપરોક્ત વિચક્ષણ માર્મિક વચન સ્વપત્ની પ્રત્યે દેશબ્રહ્મચર્યની પ્રેરણારૂપ બન્યું અને ત્યાર પછી પોતે આજીવન બ્રહ્મચર્યયુક્ત રહ્યા. મહાપુરૂષના વચનનો એવો જ કોઈ પ્રભાવ હોય છે. જેનો ઉદ્દેશ્ય ગાંધીજીએ પોતાના ઉદ્દગારમાં વારંવાર કરેલો છે.

परिशिष्ट

(२७ प्रश्नोत्तरा पत्रमां आवातां जैन अने वेदांत दर्शन परत्वे श्री लखवद्गीताना आधारे केटलोक सैद्धांतिक समन्वय)

आत्मानुं कर्तृत्व-भोक्तृत्व

नादत्ते कस्यचित् पापं न चैव सुकृतं विभूः ।

अज्ञानेन आवृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ॥

“ कोठ पणु पाप अने पुण्यनो कोठ भीजे छे ओम न माने पणु एवात्माओनुं ज्ञान पोताना अज्ञानथी अथवा ओना ज्ञानयक्षुओ लिडाठ जवाथी ढंकाठ न्य छे, तेथी तेओ भोड पाभे. ” (गीता अध्याय ५-१५)

धर्तृनुं अकृतृत्व

न कर्तृत्वं न कर्माणि, लोकस्य सृजति प्रभुः ।

न कर्मफलसंयोगं, स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥

“ जगतनुं कर्तृत्व के एवोना कर्मानुं सज्जन करवुं ओ धर्तृनुं कार्य नथी, तेमज कोठ पणु कर्मा के कोठ एवोना कर्मानां इण ओमने अपाववा ओमां पणु आवश्यक्ता नथी. जगतमां जे कंठ होपाय छे, ओ पधुं

૯૨ : શ્રીમદ્ અને ગાંધીજી

યોગ્ય સામગ્રી મળતાં પોતપોતાના સ્વભાવાનુસારજ પરિવર્તન પામ્યા કરે છે—(અ. ૫-૧૪) કહ્યું છે કે—

સ્વભાવતઃ પ્રવૃત્તાનામ્ નિવૃત્તાનામ્ સ્વભાવતઃ ।

નાડહં કર્તેતિ મ્હૂતાનામ્ યઃ પશ્યતિ સ પશ્યતિ ॥

“ પોતાના કર્મવશાત્ સ્વતઃ : નિવૃત્ત અને સ્વતઃ : પ્રવૃત્ત થયેલા એવા જીવોનું હું કશું જ કરતો નથી, અર્થાત્ આ બધી રચના નિયમને વશવર્તી થઈ બન્યાજ કરે છે, એવું જો જાણે છે એજ સાચા પંડિત પુરૂષો છે ”—(ગીતા)

મુક્તાત્માઓનું અપુનરાગમન

મામુષેત્ય પુનર્જન્મ દુઃસ્વાલયમશાશ્વતમ્ ।

નાપ્નુવન્તિ મહાત્મનઃ સંસિદ્ધિ પરમાં ગતાઃ ॥

“ પરમ ઉત્કૃષ્ટ સિદ્ધિપદ પામેલા મહાત્માઓ મને પામી દુઃખના સ્થાનરૂપ અને નાશવંત એવા પુનર્જન્મને પામતાં નથી ”—(અ-૮-૧૫)

યં પ્રાપ્ય ન નિવર્તન્તે તદ્ ધામ પરમં મમ ।

“ જ્ઞાનીઓ જે સ્થાન પામ્યા પછી સંસારમાં પાછા ફરતા નથી તેજ માફ પરમાત્મપદ છે, તેજ માફ પરમધામ છે. ” (અ. ૮-૨૧નો ઉત્તરાર્થ)

